

Віктар Вальтар

...ніякія аўтаноміі, ніякія палавінчатыя
хаўрусы з чужымі культурамі й дзяржа-
вамi

... не дадуць нам нічога добрага...

Роджаныя пад Сатурнам

*Раман**

VI.

Тугоўскі ня скончыў жыццё самагубствам. Але сваю «Сповідзь самагубцы. Кніга для ўсіх і ні для кога» ён не спаліў. Ён толькі схаваў яе далёка ў папку разам з сваімі дакументамі, магчыма, ня веручы, што стыпендыя і ўніверсітэт могуць вярнуць яго да жыцця. Ён адчуў поўны ўпадак сілаў, адчуў, што тэорыя астральнага чалавека аб «роджаных пад Сатурнам» не выпадкова апанавала ім, не зацікавіла яго, як жарт, а глыбока ўвайшла ў яго псіхіку і кіруе яго думаньнем, яго сьветаглядам. Кожнага чалавека, якога спатыкаў на вуліцы, ён зараз жа стараўся падвесці пад астральную тэорыю, пытаючы, пад якой зоркай гэты чалавек нарадзіўся. Яму было цікава праверыць тэорыю на жыццёвых фактах. І цяпер яго ўласнае жыццё стала ня больш, як толькі праверкай тэорыі.

*Публікацыя
Сяргея
ПАНІЗЬНІКА.*

**Часопісны
варыянт.*

*Працяг.
Пачатак
у №3 (15).*

Ён страціў ужо тую непасрэднасьць пачуцьцяў, тую жывасьць адчуваньняў, якая бывае ў зацікаўленага жыцьцём чалавека; іншымі словамі, ён глядзеў на жыцьцё, як дасьледчык глядзіць на марскую сьвінку, робячы над ёй розныя аперацыі. Яго не цікавіць самая сьвінка, яе пачуцьці, радасьці й болі, а цікавіць, як адпраўляюцца функцыі яе органаў згодна ягонай тэорыі.

«Што ж, — думаў Тугоўскі. — Я магу яшчэ жыць. Паглядзім, ці спраўдзіцца тэорыя аб «роджаных пад Сатурнам». І ён адклаў часова ўвесь сум «тэорыі» і стаў жыць. Кірыла Бурачэўскі «ўводзіў» яго ў грамадства. За часы свайго жыцьця ў альтане Тугоўскі адвык ад людзей і таму трымаў сябе вельмі няпэўна ў Студэнцкім доме: яму здавалася, што рукі ў яго былі задоўгія, ногі вельмі крывыя й сьмешныя, і сам ён паходзіў на коміка, прывезенага з вёскі...

— Ну й шынэль у цябе, — засьмяяўся востратвары Малевіч, падмятаючы падлогу Студэнцкага дому...

— Адразу відаць, што з Азіі прыехаў, — падхапілі некалькі студэнтаў.

Тугоўскі пачырванеў і са страхам глянуў на Вярхоўскую, якая сядзела на крэсьле, акружаная навокал студэнтамі: ён баяўся, што і яна засьмяецца сваім звонкім сьмехам. Мужчыну цяжэй за ўсё перанесьці насьмешку жанчыны. Але яна не засьмяялася. Бачачы, што ён пачырванеў, яна, быццам дакараючы студэнтаў, наўмысьля гучна запытала, каб перамяніць размову:

— А скажыце, грамадзянін Тугоўскі, на які факультэт вы думаеце паступіць?

Ён глянуў на яе з удзячнасьцяй і ўспомніў, што з ім здарыўся такі самы выпадак, як з адным бадзягам, пра якога ён дзесьці чытаў. Два бадзягі йшлі па вуліцы нейкага ангельскага места, гатовыя напасьці на першага праходжага. Раптам з-за кута выйшла нейкая дама з кашом і стукнулася з бадзягам настолькі моцна, што той ледзь утрымаўся на нагах.

— Выбачайце, — прамовіла дама. Бадзяга зьняў капялюш і застаўся нерухомым на вуліцы.

— Што з табой? — зарагатаў яго сябра. — Ты ніколі нікому не здымаў капялюш...

— Ня ў тым справа, — адказаў бадзяга, — а ў тым, што яна мне, бадзягу, сказала «выбачайце». Разумееш? Яна й мяне палічыла за чалавека. Вось што ў мяне стукнула, а не яе кош...

Успомніўшы гэта, Тугоўскі з задавальненьнем глянуў на прыгожую паненку. Яна ў ім пабачыла чалавека... Мілая, невымоўна мілая паненка... Яна не засьмяялася з яго так, што ён, напэўна, больш не паказаўся б у Студэнцкім доме. Яна пачала з ім гутарку, нягледзячы на тое, што навакол сустракала насьмешкі і зьдзіўленьне чужаземных студэнтаў. Яе, модна апранутую, прыгожую і ўпэўненую ў сваіх рухах, лічылі сапраўднай еўрапейкай. Але яго — у даўгім шынэлі, у фрэнчы, у шапцы з бліскучым казырком?.. Яго маглі палічыць толькі за бадзягу... Між тым гэтая еўрапейка ніколі не адцяняла сваёй перавагі над ім, — наадварот, яна гутарыла з ім, як роўная з роўным. Размова лёгка пераскочыла на літаратуру, у якой шмат тэхнікаў і медыкаў былі прафанамамі, і ім давялося замаўчаць, потым перайшлі на філасофію. Студэнты пачалі разыходзіцца.

— Глупства плячеш, — казаў Малевіч, адыходзячы з групай тэхні-

каў. — Ну, што ж, філасофія ёсьць навука аб ні для кога неабавязковых ісьцінах.

— Можце ісьці, — адбіваў удар Тугоўскі...

— Правідлова, правідлова, — казалa Вярхоўская, — давайце пагутарым мы з вамі. Мне з вамі цікава.

Яны засталіся адны гутарыць і перайшлі ў залу. Тугоўскі, як яшчэ ня сябра Студэнцкага дому, гатоў быў сесьці куды-небудзь у куток, каб іх ніхто ня бачыў, а яны — усіх. Вярхоўская ж сьмела заняла ў зале самае цэнтральнае мейсца, на мяккай круглай канапе, ішоўшай навокал слупа, што быў убіты ў падлогу і падымаўся аж да столі; некалькі студэнтаў у фракaх пасунуліся, каб даць мейсца Тугоўскаму ў фрэнчы. Тугоўскі застаўся адзін з прыгожай паненкай, пахі ад якой казыталі яго нервы, і цела якой датыкалася да яго. Ён сядзеў, як на іголках. Ён гутарыў дрыжачым голасам, але на твары і ў вачох яго сьвяцілася задавальненьне. Доўга, больш паўгадзіны, ён разьвіваў перад ёй сваю тэорыю «роджаных пад Сатурнам». Каб паказаць сябе вучоным, ён ужываў розныя астранамічныя тэрміны і назовы зор. Яна слухала яго ўважна, час ад часу павяртаючы свой прыгожы твар у яго бок, асьвячаючы яго пытливым снім вагнём сваіх вачэй. Яна горда запратэставала, як толькі ён скончыў.

— Ваша тэорыя, — прамовіла яна, — здаецца мне тэорыяй чалавека, які пачувае сябе страшэнна змучаным, кінуў вёслы і думае плыць па цячэньні... «Няхай будзе так, як будзе», — у гэтым ваша тэорыя. У гэтым істота й фаталізму. А гэта неправідлова... Трэба жыць проціў цячэньня: «Проці цячэньня вады зможа толькі жывое паплыць», — у Багдановіча.

Тугоўскі ўспомніў пра Максіма Багдановіча. Размова перайшла на яго жыцьцё і выдатныя творы.

— Мне здаецца, калі ўважна ўдумацца ў яго жыцьцё, яно было нешчаслівае, — сказаў на разьвітаньне Тугоўскі. — І я думаю, што ён, напэўна, радзіўся пад Сатурнам...

— У вас усе радзіліся, напэўна, пад Сатурнам.

— Чаму?.. Не... Талстой, напрыклад, радзіўся пад Сонцам. І таму жыцьцё яго было сапраўды сонечнае. А вось Дастаеўскі радзіўся пад Сатурнам. І таму жыцьцё яго было сапраўды жahlівае. Катарга, потым падучая хвароба, матэрыяльныя турботы. Што можа быць горш за гэта, скажыце?..

— Цікава, пад якой планетай я радзілася? — засьмяялася звонка Вярхоўская.

— Скажыце мне ваш месяц і год нараджэньня, прапанаваў ён, — і вам я зараз дам адказ.

— Я радзілася... — Яна спынілася, пільна глядзячы на Тугоўскага, какетліва схіляючы галаву, — у ліпені месяцы... Году... А вось году якраз я вам не скажу. — Яна зноў засьмяялася.

— Чаму?..

— Таму што вы будзеце вельмі старым, калі ўсё будзеце ведаць.

Яны рассталіся задаваленьня. У абодвух захавалася ад першага спатканьня мілае ўражаньне. Тугоўскі быў на сёмым небе. Ён усю дарогу чуў яе пах, ён бачыў перад сабой дзіўныя глыбокія сінія вочы... Ён сапраўды пачуў, што пачынае ажываць і нейкая бадзёрасць ахоплівае яго... У Студэнцкім доме ён спаткаў Кірылу.

— Ну як першае ўражаньне?

— Ой, «айцец» Кірыла, надзвычайнае... Гэтая прыгожая жанчына мае яшчэ мазгі Саламона. Ведаеш, такую б пацалаваць раз — і памёрці.

— Ого, ужо інакш гутарыш. Я казаў, што дам добрае лякарства. Ну што, вылечыць?

— Так, брат. Сёньня я першы раз пакаштаваў гэтае лякарства, адну кроплю толькі, але думаю, што вылечыць.

— Ну вось... Я так і думаў. Цяпер бы толькі як-небудзь яе замануць да нас на кватэру, каб бліжэй з ёй пазнаёміцца... Інтымна, хе-хе, — засьмяяўся Кірыла.

— Імяніны б якія-небудзь улаштваць, ці што, і яе запрасіць, — засьмяяўся таксама Тугоўскі.

— Ага... Ідзя. Праз тыдзень я вытрымаю першы дзяржаўны іспыт і буду інжынерам-кандыдатам. Вось па гэтым выпадку можна будзе склікаць каго-небудзь з беларусаў на ўрачыстасьць і яе запрасіць, хе-хе...

— Лоўка, «айцец» Кірыла, — пляснуў у далоні Тугоўскі, — далібог, лоўка. Будзем вітаць першага беларуса з чынам інжынера і паненку зацягнем у свае сеткі. Лоўка. Прыемнае, як кажуць, з карысным... Недарма ты ў нас інжынер.

— Толькі ўгавор. Улаштваць урачыстасьці дзевядзецца табе, бо я зараз заняты іспытамі.

— Мне? — Тугоўскі паморшчыўся. — Няма ў мяне, брат, арганізатарскіх талентаў. Я гэтым ніколі не займаўся. А першы блін заўсёды камяком.

— Нічога... Гарэлкі й закускі толькі болей — і ўся арганізацыя.

— А можа быць, яна гарэлкі ня п'е? — запытаў Тугоўскі, не жадаючы здавацца.

— Ну... тады віна... Словам, мы пра гэта пагутарым, што купіць... А цяпер бывай... — ён працягнуў руку Тугоўскаму на разьвітаньне. — Вельмі добра будзе, — сказаў ён у дзвяхрох. — Мы якраз улаштуем і ўрачыстасьць з прыгоды атрымання табой стыпендыі.

Тугоўскі нічога не адказаў. Ён весела пайшоў дахаты. Ён пачынаў думаць пра жыцьцё, забываючы думкі пра самагубства.

VII.

Кірыла жыў на ўсходзе Прагі, у рабочым раёне, так званым Кошыжэ, у маленькім пакойчыку. Яго гаспадар пан Бэран, кравец па прафэсіі, быў халасьцяком і жыў толькі са сваёй састарэлай маткай. Дзеля таго, што матка не магла ўжо нічога ні варыць, ні гаспадарыць, ледзь шаўкала сваім бяззубым ротам, ён рабіў усё сам і ў гэтым напрамку выказваў надзвычайныя здольнасьці. Ён сам пёк булкі, ён сам смажыў мяса, сам падмятаў і прыбіраў пакой Кірылы. Пан Бэран быў высокі, стройны чалавек з чырвоным тварам, рудымі, кучаравымі валасамі, як у барана, і з фіялетавым носам, што сьведчыла аб яго немалым заляцаньні да алкаголю. Пра сваю любоў да алкаголю ён казаў, што навучыўся піць падчас вайны, на сэрбскім фронце, дзе як жаўнер аўстрыйскай арміі быў паранены, трапіў у палон — і толькі нядаўна вярнуўся ў Чэхію. Было гэта так ці не — невядома, але факт каханьня існаваў, і не было амаль што нядзелі, каб яны не выпівалі з «айцом» Кірылам. Пан Бэран быў інвалідам. Сьветавая вайна выбіла яго з каляіны жыцьця, і можа быць таму, што ў яго жыцьці нічога больш не заставалася, апроча чаканьня свайго канца, ён любіў маладосьць, любіў маладых, бадзёрых студэнтаў і іх забавы, любіў і сам яшчэ прыняць у іх удзел. Хто бачыў сьмерць, той умее любіць жыцьцё. Пан Бэран умеў любіць жыцьцё, нават у самых

маленькіх яго праявах, і таму ня дзіва, што ён з радасцю згадзіўся прыняць удзел у арганізацыі «святая», як казаў яму «айцец» Кірыла. У назначаную нядзелю пакой Кірылы блішчэў ад чыстаты, ад белага абрусу на стале, ад розных каробак кансерваў, ад чарак ды келіхаў.

Са сьмехам сапраўднага гастранома пан Бэран наставіў розных запечаных каўбасаў, цяляціны, вінегрэту, а самае галоўнае, кнэдлікаў з капустай, што дыміліся парам. «Кнэдлікі» — гэта першае і апошняе слова чэшскай кухні. Яны падаюцца заўсёды ў буднія дні і ў святая, у беднага і ў багатага, калі чалавек родзіцца й калі памірае. «Кнэдлікі» — звычайнае поснае цеста з пшанічнай мукі — замяняе чэху хлеб, бо зазвычай ён за палуднем хлеба не ўжывае (за выняткам так званых «гоўсэк» — булак, пасыпаных сольлю). «Кнэдлікі» служаць як прыправа да мяса, як асобнае блюда з соусам. Нарэшце, аблітыя чым-небудзь салодкім, — як дэсерт.

Апрача закусак пан Бэран паставіў розных бутэлек з вішнёўкай, з лікёрамі й з асобнай сербскай гарэлкай. Як ён казаў — «сьлівовіцэ». Гэтую сербскую «сьлівовіцу» ён прапануе дамам, калі і яны будуць.

У назначаны час госьці не сабраліся, прыйшоў толькі адзін Тугоўскі, якога цяпер ня можна было пазнаць. Ён скінуў з сябе сваю даўгаполую «азіяцкую» шынэль, шапку з казырком і закрыты фрэнч. Цяпер на ім было кароткае «еўрапейскае» паліто, атрыманае з камітэту разам са стыпендыяй, зялёны касцюм, каўнер з манішкай і з гальштукам. Пан Бэран хадзіў каля дому, паглядваў на дарогу й, бачачы, што госьці ня йдуць, лаяўся па-расейску: «Чартаўшчына! [...]»

Хто са студэнтаў навучыў яго так казаць, — было невядома, але гэта былі словы, якія ён ведаў па-расейску. Госьці зьбіраліся пакрыху. Толькі праз гадзіну, якая падалася цэлым днём, нарэшце ўсе сабраліся й загаманілі. Калі ўсе расьселися за сталом, шчоўкнуў фатаграфічны апарат, і Загорскі, сьмяючыся, прамовіў: «Гатова». Апарат тут быў вельмі патрэбны, бо сабралася амаль што ня ўся «Беларуская Грамада ў Празе», апрача толькі больш самых выдатных і паважных яе сяброў. Тугоўскі не сядзеў за сталом. На яго былі пакладзеныя вельмі сур'ёзныя абавязкі лёкая, і ён бегаў з пакою на кухню па гарэлку і закуску. Вярхоўская сядзела паміж Загорскім і «айцом» Кірылам, у самым, што завецца, «чырвоным кутку», — на самым ганаровым мейсцы. Тугоўскі падышоў да яе з бутэлькай «сьлівовіцы». Яна пачала рашуча адмаўляцца.

— Ну, што вы, — упрошвалі «айцец» Кірыла з Загорскім... — Адмаўляцца немагчыма.

— Для вас гэта выпісалі з Сербіі, — казаў Тугоўскі, — з самой Сербіі, так званую «сьлівовіцу». Вось выпісаў пан Бэран. Пакаштуйце, калі ласка...

Пан Бэран, хоць ні слова не разумеў па-беларуску, але бачачы, што на яго паказваюць, і разумеючы, у чым справа, устаў і, як падабае старому кавалеру, галантна схіліў галаву.

— Мейтэ таковоў ласкавост, смелно, — сказаў ён. — З Србска, то е з Србска.

Вярхоўская толькі засьмяялася:

— Каб я толькі сёньня ня трапіла ў гэтую Сербію, калі зямля пачне круціцца пад маімі нагамі.

— Нічога ня здарыцца, — адказваў Тугоўскі, наліваючы гарэлку. — З Сербіі зноў можна трапіць у Прагу.

«Айцец» Кірыла падняўся з чаркай у руцэ.

— Дазвольце мне абвясціць, што наша сёньняшняя ўрачыстасьць па-

чалася. Дазвольце мне падняць гэтую чарку за здароўе ўсіх, прыйшоўшых наведаць мяне... Няхай жыве «Беларуская Грамада ў Празе»!

Усе крыкнулі з падоймам: «Няхай жыве!» і чокнуліся чаркамі. Пасьля выпітага ўсе пахіліліся і пачалі так шчыра працаваць нажамі й відэльцамі, што толькі звон пайшоў па пакоі. У пярэве паміж званам чуліся пахвалы мастацтву пана Бэрана. Падняўся студэнт Тамашэвіч. Ён паправіў свае доўгія «філасофскія» валасы на галаве, кашлянуў і пачаў. Усе ведалі, што ён пачне доўгую прамову, бо ведалі, што ён умее гутарыць, як былы міністр унутраных справаў ва ўрадзе Беларускай Народнай Рэспублікі. Загорскі шапнуў Вярхоўскай па-расейску, глянуўшы на Тамашэвіча: «Всегда восторженная речь и кудри черные до плеч...». Вярхоўская ўсьміхнулася, але паправілася ў крэсьле, каб лепш слухаць.

— Я падымаю, — пачаў Тамашэвіч, — сваю чарку за здароўе нашага юбіляра. Грамадзяне, у яго асобе мы вітаем нашага сьвядомага сябру, першага беларуса, стаўшага інжынерам... Хоць кажуць: адна ластаўка паказвае, што вясна блізка. Хутка скончыцца зіма, якая скавала нашу лапцюжную Беларусь, трэсьне лёд, які пакрыў тоўстым слоём думкі й сэрца народу, трэсьне й на вялікіх беларускіх рэках паплыве, топячыся й гінучы, пад уздоймам разбушаваўшай народнай стыхіі, якая затопіць берагі й зломіць усе перашкоды, усе парканы, якія ставяць ёй на шляху. Лёд трэсьне пад гарачым дыханьнем сонца, сонца ўласнай культуры. Грамадзяне, мы ўсе імкнемся да гэтага. Увесь наш беларускі рух ад самага пачатку яго, ад доктара «вызваленых навук» Скарыны і да нашых дзён, ёсьць барацьба за нашу ўласную культуру. Калі шмат нашага старога пакаленьня стаяла і стаіць яшчэ за «аўтаномію» Беларусі, калі старая літаратура, якога-небудзь Пшчолкі, ня йшла далей зьбіраньня забабонаў народных і выяўленьня народнай цемнаты ў жартах, каб пасьмяшыць паноў і расейскае дваранства... Калі нават нашыя выдатныя акадэмікі, як прафесар Карскі, яшчэ й зараз кажуць, што беларуская літаратура будзе жыць толькі як мыйсцовая, толькі ня болей, як практычны матэрыял — для зьбіральнікаў этнаграфіі. Мы, «младабеларусы», ідзём далей і сьмела кажам словамі Янкі Купалы, прарока нашага адраджэньня: «Годзе заходняй ці ўсходняй культуры. Для беларуса цана ім адна». Мы хочам, мы павінны тварыць уласныя беларускія культурныя каштоўнасьці. Ніякія аўтаноміі, ніякія палавінчатыя хаўрусы з чужымі культурамі й дзяржавамі не дадуць нам нічога добрага, й мы заўсёды пойдзем на повадзе ў іх, ня маючы магчымасьці ўздыхнуць свабодна сваімі грудзямі... Толькі паветра ўласнай хаты дасьць нам магчымасьць разьвівацца духова, толькі на ўласнай зямлі дрэва беларускай культуры пусьціць ва ўсе бакі свае магутныя галіны. Кажуць, грамадзяне, што беларусы — не нацыянальнасьць. Адны кажуць, што беларусы — гэта толькі абмаскаленьня палякі, другія кажуць, што апалячаныя маскалі... Бедныя беларусы! Каму верыць? Сапраўды, яны губляюць свае галовы і махаюць рукой: «А чорт іх ведае, якой я нацыянальнасьці... Пішыце, як ведаеце...» І па вялікім абшары зямлі беларускай, пры ўсіх перапісах, ува ўсіх камісіях беларусаў запісваюць так, як хочуць. Але давайце разьбяром навуковае пытаньне аб нацыянальнасьці. Што такое нацыянальнасьць? Зразумела, грамадзяне, мы сабраліся сёньня не для заслухваньня навуковых дакладаў. Дзеля гэтага я не затрымаю вашай увагі на імёнах тых вучоных, якія займаліся гэтым пытаньнем. Трэба зазначыць, што гэтае пытаньне паднялося толькі ў другой палове і ў канцы XIX стагоддзя, значыць, якіх-небудзь 50 гадоў таму. Вучоныя яшчэ зараз спрачаюцца аб прыметах нацыянальнасьці, але ў апошнія часы запанавала сярод вучоных такая думка, што ня мова, у рэшце рэшт не тэрыторыя, зьяўляюцца прыметамі нацыянальнасьці;

ёсьць народы, якія ня маюць сваёй тэрыторыі, як жыды, напрыклад, — а вось што: воля самога народу. Зьяўляецца ў народзе група адукаваных людзей, зьяўляецца ў групе пэўная воля, моцнае жаданьне да жыцьця, й гэта воля перадаецца народу. Вось тады зьяўляецца й нацыянальнасьць. Значыць: як бы там ні было — воля, жаданьне самога народу ставіцца на першае мейсца. Калі народ хоча мець сваю дзяржаву, значыць, і ўсё: ён яе павінен мець, — ён ужо ёсьць акрэсьленая нацыянальнасьць. Так вось, грамадзяне! Каб нас лічылі нацыянальнасьцю, мы павінны разьвіваць у народзе волю — упартасьць, жаданьне быць вольным. Сядзячы тут, у чэшскай Празе, мы павінны разьвіваць перш усяго ў саміх сабе гэтую волю, каб потым перадаць яе нашаму народу. На нашай Бацькаўшчыне, паўтараю, зараз зіма. Не адзін і ня два чалавекі выходзяць на дарогу і глядзяць, куды паварочваецца сонца, калі ж прыйдзе, нарэшце, сапраўдны дзень, калі засьмяецца, зазелее радасна зямля, калі прылятуць ластаўкі — першыя весніцы вясны...

Мы ўсе з вамі — гэтыя ластаўкі, грамадзяне; мы панясем культуру, уласную культуру ў свае родныя хаты... І што тады будзе, глядзіце, калі мы ўсе, далучыўшыся да сучаснай еўрапейскай культуры, — зьявімся цэлай грамадой на родных палёх. Сапраўды, грамадзяне, будзе нешта новае ў гісторыі!.. Дык вып'ем за гэтае новае, вып'ем за вас, вып'ем за тварцоў і змагароў беларускай культуры.

Гучнае «ўра» было яму адказам. Пачуўся звон келіхаў і шэпат задаволеных слухачоў. Трэці круг ужо значна падняў настроі прысутных і разьвязаў языкі. Ужо ўсе гутарылі за сталом, усе прымалі ўдзел у дыскусіі з прыгоды толькі што сказанай прамовы. Нарэшце, прыгожым тэнарам Тамашэвіч пачаў:

Пад гоман вясёлы, пад звон чары поўнай,
Пры зборы усіх на бяседзе такой, —

і хор дружна і моцна падхапіў:

Успомнім мы, брацьці, аб долі няроўнай,
Пра ўсіх тых, хто церпіць за край родны свой.

Песьня палілася прыгожымі хвалямі, падымаючыся ўсё вышэй і вышэй у столь, выходзячы праз адчыненыя дзьверы вузкага пакою ў калідор, і панеслася далей у чужое ёй чэшскае паветра. Чулася, што разам з песьняй падымаліся думы сьпевакоў і нясьліся на далёкую Бацькаўшчыну, у далёкае мінулае...

Адных ужо крыюць курганы-магілы,
Другія сасланы за краты, у турму... —

пакрываў усіх моцны голас Тамашэвіча... Ён паглядаў на Вярхоўскую з нейкай бравурнасьцю і, здаецца, для яе стараўся выдзяліць свой голас з агульнага хору. Тугоўскі, стаўшы ў баку, пільна лавіў погляды ўсіх зьяртаўшых увагу на Вярхоўскую. Яна сядзела чырвоная ад сваёй «сьлівовіцы», і вочы яе гарэлі надзвычай сінім сьвятлом.

...Улучыўшы хвіліну, падняўся сказаць свой тост і Тугоўскі — за сьвядомых беларускіх жанчын. [...] А на заканчэньне прамовіў:

— Грамадзяне! Я не баюся палітыкі, як гэтыя прадстаўнікі дваранска-памешчычых колаў на нашым грунце, — ён паказаў пальцам на Шабунёўскага з Загорскім, — як гэтыя вось беларусы з расейскіх камітэтаў.

— Я пратэстую, — крыкнуў Загорскі, стукаючы чаркай па сталю.

— Так... Так... Вы пратэстуеце... проціў праўды... Можаче... — Ён прадоўжаў: — Я, грамадзяне, пэўны, што толькі сьвядомая жанчына

выхавае сьвядомага беларуса, што толькі з малаком маткі ўвальеца ў кроў сьвядомасьць тых, хто пойдзе за лапцюжную Беларусь... Ніякай агітацыяй мы не даб'ёмся таго, чаго можа дабіцца сьвядомая беларуска ў сям'і, не даб'ёмся тых уплываў, якія яна можа зрабіць на мужчыну. Будзе ў нас сьвядомая жанчына — будзе й беларускі рух. Дык вып'ем за здароўе беларускай жанчыны.

— Брава! Брава! — запляскала ў далоні Вярхоўская. — Я п'ю, грамадзяне, таксама за здароўе жанчыны.

— Дазвольце вашу руку, грамадзянка Вярхоўская, — папрасіў Загорскі.

Вярхоўская пачырванела... На хвіліну яна разгубілася, ня ведаючы, што ёй рабіць. Нарэшце схавала сваю руку. Ён, глядзячы на яе нахабным поглядам, дэманстратыўна чакаў. Потым, не дачакаўшыся, пад насмешкі прысутных, прадоўжыў:

— Але я пратэстую, — ён паглядзеў са злосьцю на Тугоўскага, — проціў нягодных словаў гэтага пана. Сёньня я не хачу хавацца... Тут Тамашэвіч клікаў нас кудысьці, — як той чыжык у казцы Максіма Горкага. Але я ведаю, грамадзяне, што ёсьць вышэйшыя культуры, да якіх імкнуцца маладыя народы.

— Старая песьня! — крыкнуў Тамашэвіч...

— Рана ці позна, — працягваў Загорскі, — вы прыйдзеце да вышэйшай расейскай культуры. Ня плойце ў старую студню, прыйдзеца вады напіцца.

— Мана! — закрычаў Тамашэвіч. — Дваранска-памешчычым сынкам ня мейсца ў нашай сям'і.

— Вон! — закрычаў Тугоўскі, ня памятаючы больш сябе ад злосьці.

— Што? — крыкнуў Загорскі й паляцеў да Тугоўскага са сьціснутымі кулакамі. За ім падняўся і Шабунеўскі. Усе ўскочылі са сваіх мейсцаў... Але не паспелі прысутныя крыкнуць ад здзіўленьня, як паміж дзьвюма варожымі арміямі стаў пан Бэран. Ён моцна трымаў за рукі Загорскага.

— Цо сэ стало? — казаў ён спакойна. — Не разумею, каб інтэлігентныя людзі даводзілі б справу да дракі... Гэта бачу першы раз...

— Я яму пакажу, — дрыжэў Тугоўскі. — Я яму пакажу плябея... Няхай ён успомніць, што плябей стаў чалавекам.

Ён расказаў усім, як калісьці Загорскі пабіў яго, назваўшы «плябеем».

— Супакойцеся, супакойцеся, — казалі Вярхоўская, трымаючы яго за руку. — Сядайце, — казалі яна, прытуляючыся да Тугоўскага, усаджваючы яго на крэсла. Яе блізкасьць зрабіла на Тугоўскага самае супакойнае ўражаньне. Ён прысеў побач.

— Сядайце! — пачуўся рэзкі і сьрдзіты голас «айца» Кірыла. — Усе селі. Загорскі з Шабунеўскім зьмясьціліся побач з панам Бэранам. — Я, грамадзяне, як гаспадар, — прадаўжаў Кірыла, — вельмі шкадую, што здарыўся падобны скандал на нашай урачыстасьці. Я хацеў бы, каб на нашым сьвяце запанавала зноў ціша і брацкая згода. Але, з другога боку, грамадзяне, я задавалёны. Скандал ускрыў цёмны бок нашага грамадскага жыцця: уласьне прысутнасьць чужых шкодных нам элементаў. Ім мейсца сапраўды, як казаў сябра Тугоўскі, у расейскім камітэце. Дзеля гэтага я па-сяброўску папрашу іх пакінуць мой пакой.

— Сьвіньня ты, хам пасья гэтага, — крыкнуў Загорскі, хапаючы свой апарат і капялюш... — Я ніколі ня думаў, што патраплю ў такое грамадзянства.

— Гэтае хамства магчыма толькі ў беларусаў, — пагражаючым позіркам акідваў усіх Шабунеўскі...

— А вы, — зьвярнуўся на выхадзе Загорскі, — Галена Уладзіміраўна... Вы яшчэ можаце заставацца ў гэтым беларускім бядлемі?

— Я не пайду з вамі, — адказала яна, чырванеючы й хвалючыся, — вы зусім п'яны...

— Ах, так: і ты, Брут, проціў мяне. — І ён, лаючыся, выскачыў з Шабунеўскім у калідор. Іх ніхто не правёў. Чулася, што на вуліцы ішоў дождж. І яны заплюхалі сп'яну па калюжах...

— Будзем весяліцца, — прадоўжваў «айцец» Кірыла, — будзем думаць, што нічога ня здарылася. Вы нешта засумавалі? — спытаў ён замоўкную Вярхоўскую.

— Не... Я так. — Яна сумна ўсьміхнулася.

— Не зьвяртайце ўвагі, — сказаў Тугоўскі, — гэта няварта нашай увагі... Лепш вып'ем. — Ён засьпяваў:

Налей, налей
Бакалы паўней;
Хай наша сям'я
Сабярэцца цясьней...

Пан Бэран прынёс адкульсьці патэфон.

— Вальс Штрауса, — засьмяяўся Тамашэвіч. — Першы вальс нашаму юбіляру з грамадзянкай Вярхоўскай...

Вярхоўская засьмяялася: яна, відаць, нічога ня мела супраць. «Айцец» Кірыла пратанцаваў у першай пары. Пачалося агульнае ажыўленьне. Прыехаўшая разам з Вярхоўскай маленькая студэнтка-медычка, сядзеўшая ўвесь час моўчкі, таксама ажывілася й пачала сьмяяцца.

— «Лявоніху», грамадзяне, «Лявоніху»! — закрычаў Тугоўскі.

Зараз жа стварылася група жадаючых, зараз жа засьпявалі ўсе, зараз жа панясліся па пакоі й нават калідорам вясёлыя пары...

— Вы спачуваеце Загорскаму? — спытаў раптам Тугоўскі Вярхоўскую падчас скокаў.

— Не, што вы, — паглядзела яна на яго строга і замоўкла. Да канца скокаў яны не прамовілі ні слова.

Скокі зьмяняліся выпіўкай і закускай, выпіўка зноў скокамі. Усе быццам наўмысьля стараліся весяліцца і хоць штучна ствараць вясёласьць, каб толькі загладзіць тую непрыемнасьць, якая засталася ад скандалу. У дванаццаць гадзінаў Вярхоўская пажадала ўжо ехаць дахаты. Да яе далучылася частка гасьцей, і так пачаўся агульны разьезд. «Айцец» Кірыла праводзіў, стоячы ў сянёх. На вуліцы ліў густы, безупынны дождж.

— Вы куды? — спытала Вярхоўская, стоячы пад парасонам са сваёй сяброўкай. Большая частка гасьцей напраўлялася за Прагу ці на яе ўскраіны.

— Я ў Прагу, — адказаў Тугоўскі.

— Тады правядзіце нас, — сказала Вярхоўская.

Яны пайшлі па мокрых вуліцах, глуха адбіваючы крокі ў начным паветры. Трамваі ўжо не хадзілі. Места здавалася мёртвым, як пасья нейкай чумы, з зачыненымі аканіцамі велізарных дамоў.

— Бліжэй да нас пад парасон, — казала Вярхоўская. — Інакш вы прамокнеце...

— Утрох цяжка схавацца пад адным парасонам, — адказаў Тугоўскі, не адважваючыся прытуліцца да Вярхоўскай і ўзяць яе за руку...

Яны прайшлі некалькі кварталаў і выйшлі з Кожышэ. На Тугоўскага ліў ня толькі дождж, але яшчэ крапала з парасону. Трэба было шукаць якога-небудзь ратунку. Ён дарэмна ўглядаўся ў начную цемру, у надзеі пабачыць хоць дзе-небудзь аганёк таксі. Нарэшце нешта зачарнела й пачуўся стук конскіх капытоў.

— Фурман! — крыкнуў з усіх сіл Тугоўскі.

На яго шчасыце, гэта быў ён на сваёй дапатопнай, аджываючай век, карэце... Ён падляцеў, адчыніў дзверы.

— Залазьце, — сьмяяўся Тугоўскі. — Але як мы ўтрох зьмесьцімся ў гэтай карзіне?

— Адна паненка няхай сядзе на калені, — сказаў фурман. — Інакш нічога ня будзе...

Вярхоўская аглядзелася й села на калені Тугоўскаму. Усё выйшла само сабой, вельмі проста й натуральна. Тое, аб чым яшчэ пару гадзінаў Тугоўскі ня мог і думаць, цяпер раптам стала здзейсьненым фактам. Ён гатоў быў блаславіць і свой лёс, і гэты пракляты дождж, які ліў як з вядра і стукаў у вокны карэты.

— Вы дарэмна так зрабілі, — казала Вярхоўская, паварочваючыся ў профіль да Тугоўскага. — Мы маглі зайсьці пехатой дахаты.

— Дзе б вы зайшлі, такі дождж!.. Мне то нічога, я зайшоў бы, — я мужчына. Але вы б напэўна расталі, бо жанчыны зробленыя з цукру...

У гэты момант ён сапраўды верыў, што Вярхоўская зробленая з цукру. Намазаў бы яе, здаецца, мёдам, і выйшла б зусім цукерка!.. Але гэты чорт — яе сяброўка, сядзіць як пудзіла побач з ім і зьвязвае яго рукі.

Каб не яна, ён, здаецца, зацалаваў бы Вярхоўскую, ён засмактаў бы, як цукерку!..

Вярхоўская сядзела ціха й спакойна павярталася на каленях падчас размовы. Ёй і ў галаву не прыходзіла, што яна выклікае электрычны ток у целе Тугоўскага, і кожны яе рух прабягае па ім як электрычная іскра. Яна вельмі сьмяялася. Тугоўскі быў пад уплывам шчаслівай хвіліны, што завецца «ўдарам», жартаваў без канца. Нават задуменная й сур'ёзная медычка, сядзеўшая каля яго, пачала сьмяяцца.

Яны доўга ездзілі па Празе, бо Тугоўскі шапнуў фурману, каб ехалі даўжэй, і тайна сказаў маршрут. Яму хацелася, каб шчаслівая мінута не сканчалася. Калі яны ўсё ж нарэшце прыехалі да дому Вярхоўскай, і дзьве жанчыны схаваліся ад яго вачэй у велізарным каменным доме, ён дзякаваў фурману: «Маладзец, — казаў ён, — зразумеў справу». На разьвітаньне ён адпусьціў яму чэскіх کروناў больш, чым трэба было, так што нават фурман прамовіў:

— Дзякую пану...

VIII.

Загорскі пасья скандалу на вечары ў Кірылы ўсё-такі не парваў з беларускай грамадой. Хоць ён і належаў да арганізацыі «Адзінства рускай культуры», і хоць яго аднадумец Шабунеўскі больш не зьяўляўся ў

грамадзе й стыпендыю сваю стаў атрымліваць ужо з расейскага камітэту, ён усё ж ткі ня мог парваць з беларусамі. Ня мог таму, што Вярхоўская заставалася сьвядомай беларускай. Каб не згубіць сувязі з Вярхоўскай, яму прыйшлося прымірыцца з «айцом» Кірылам і папрасіць выбачэння за інцыдэнт. Ён мусіў усю бяду зваліць на гарэлку й на Тугоўскага, з-за якога пачаўся ўвесь скандал.

Больш за тое, яму прыйшлося дзеля Вярхоўскай увайсці ў зусім чужую для яго поглядаў групу беларускіх сацыялістаў рознага толку і хадзіць нават на паседжаньні.

Трэба зазначыць, што «Беларуская Грамада ў Празе» развальвалася. Яна падзялілася на дзве варожыя групы, адна гуртавалася каля Янкі Станкевіча, другая каля Тамашэвіча й «айца» Кірылы. Адно групу — Янкі Станкевіча — называлі «правай». Туды ўвайшлі больш заможныя людзі, сяляне — «сталыпінскія мужыкі», у якіх былі то цэлыя фальваркі, то досыць вялікія хутары. Усе гэтыя (...) змагаліся за рэлігію і сучасны буржуазны лад жыцця, усёй душой ненавідзячы сацыялізм.

— Нашто вам сацыялізм, — крычаў, напрыклад, на сходзе Янка Станкевіч, — калі ўсе гэтыя сацыяльныя справы вельмі лёгка можа вырашыць кааперацыя?

Другая група — Тамашэвіча — наадварот, казалася, што ўвесь ратунак у сацыялізме... Беларускае пытаньне ёсць пытаньне галоўным чынам сацыяльнае. Спачатку сацыяльнае вызваленьне, а потым ужо нацыянальнае. У гэтай групе сабраліся ўсе сацыялісты, ад самых левых да марксістаў — ледзь не камуністычнага напрамку. Да марксістаў стала належаць Вярхоўская.

Што было рабіць Загорскаму? Ён ненавідзеў усёй сваёй душой і марксізм, і сацыялізм, ён павесіў бы на адным суку ўсіх марксістаў і сацыялістаў, але яму прыемна было трымаць у сваіх руках гладкую, цёплую жаночую руку, прыемна было схапіць у свае абоймы мяккае жаночае цела. Ён пачаў хадзіць на сход ненавісных сацыялістаў, толькі каб потым быць з Вярхоўскай і адпраўляцца з ёю ў рэстаран. Адзін раз ён пайшоў на арганізацыйны сход групы Тамашэвіча.

У невялікай піўной, пасярэдзіне якой стаяў бильярдны стол і на сьценах віселі барадатыя Францы-Язэпы з пенячыміся куфлямі піва, у піўной, служыўшай беларускім клубам, сабралася ўся група. Лысы «айцец» Кірыла кінуў сваю заўсёдную насмешку і, сур'ёзна глядзячы на ўсіх, чытаў тэа пункты, на якіх маглі б сыйсьціся ўсе прысутныя, людзі з рознымі перакананьнямі. Ён цьвердзіў: «Мы, беларускія студэнты, стаім на платформе незалежнасьці Бацькаўшчыны». Далей, што «беларускі адраджэнчы рух ёсць выступ на арэну гісторыі беларускіх працаўнікоў і сялянаў, што «мы разумеем незалежнасьць Беларусі толькі як вызваленьне гэтых працоўных грамадаў...»

Загорскі ў гэты час выпіваў піва і шаптаўся з Вярхоўскай. Пачаліся спрэчкі. У доўгай прамове Тамашэвіч, патрэсваючы сваімі філасафічнымі валасамі, заклікаў усіх аб'яднацца на гэтых пунктах «айца» Кірылы. Апошняя выступіла Вярхоўская.

— Мы разумеем Беларусь па-рознаму, — сказала яна. — Янка Станкевіч думае: дайце нам незалежную Беларусь, усё роўна якую, хоць з княгіняй Радзівіл, як каралевай на чале, хоць з чортам, нарэшце, абы толькі на шылдах жыдоўскіх крамаў красаваліся б беларускія надпісы

і ва ўстановах гутарылі б па-беларуску. Але я думаю: для беларускага селяніна і работніка такая станкевічаўская Беларусь зусім не патрэбная. Ці ня ўсё роўна яму, што яго эксплуатае расейскі й жыдоўскі капіталіст, ці што на фабрыцы будзе сядзець дырэктар фабрыкі — Янка Станкевіч і размахваць залатым ланцужком на вялікім бруху, гутарыць па-беларуску і эксплуатаваць работнікаў па-старому. Я думаю: беларускі працоўны народ назаўтра пракляў бы такую Беларусь... Не, пакуль мы ня зменім сацыяльных варункаў, пакуль мы не паставім у аснову нашай праграмы сацыяльнае вызваленне беларусаў, — мы будзем пустымі, або беларускімі здраднікамі.

Вярхоўская села пад буру авацый.

— Брава! Брава! — крычалі з усіх кутуў.

— Вось дык жанчына! — казаў заблішчэлымі вачыма Тамашэвіч і церабіў сваю бараду.

— Качаць яе, качаць! — крычаў Загорскі.

Але гушкаць ніхто не згадзіўся. Пастанавілі назваць сацыялістычную групу «Паступовым аб'яднаньнем» і Вярхоўскую правялі ў прэзідыум большасцю галасоў.

Нарэшце настаў чаканы для Загорскага час. Вярхоўская была вольная й чула сябе змучанай. Яна з прыемнасьцю згадзілася пайсьці з Загорскім у рэстаран павячэраць. Ён павёў яе ў самы лепшы рэстаран, нядаўна адчынены на шумнай пражскай Водзічкавай вуліцы, — так званую «Акадэміцкую кавярну». Тут было вельмі шумна й прыемна... Скрыпкі плаўна разлівалі ў сэрцы свае сакавітыя, амаль што чалавечыя гукі. Пад гэтую музыку людзі вячэралі й скакалі, далей, у другім пакоі, ігралі ў більярд. Колькі тут было сьвятла, асьляпляўшага вочы, колькі бліскучых убраньняў на паўголых дамах, колькі прыгожых і маладых мужчынаў. Загорскага тут ужо ведалі ўсе швейцары і лёкаі, ён тут быў «сваім чалавекам», ён толькі раскланьваўся направа й налева.

— Хоць вы й сацыялістка, а вас трэба ўвесці ў буржуазны рэстаран. Вы ж з добрай інтэлігентнай сям'і, й гэты сацыялізм і беларускасьць у вас толькі налёты. Пачакайце... Трэба вас увесці ў чэшскае грамадзянства. Пачакайце...

Ён пасадзіў яе за столік і на хвіліну зьнік. А вярнуўся з некалькімі маладымі прыгожымі чэшскімі студэнтамі. Усе вячэралі за адным сталом, пілі віно, падымалі за яе тосты. Як прыемна!.. Потым яна скакала з імі модныя танцы пад такую дзіўную прыгожую музыку.

— Давайце будзем гутарыць на «ты», — прапанаваў Загорскі. — Так вась ад гэтага шуму... тут ёсьць асобныя пакоі... Давайце... ці ня пройдзем адпачнуць.

— Пройдем.

Яны прайшлі ў асобны невялікі прыгожы пакоік, зачынілі дзьверы й селі на мяккую канапу.

— Тут досыць прыемна... Слухай, ты любіш палітыку... Дык вась пагутарым. Ты кажаш, што ня можна завесці сацыялізму, пакуль няма капіталізму... Дык вась, па-мойму, трэба спачатку на Беларусі заводзіць паноў і купцоў. А потым іх абрабаваць.

— Рабуй награвленае, — засьмяялася яна.

— Але я ўсё ж ткі не разумею. Які ж ты думаеш будаваць на Беларусі сацыялізм?

— Ай, слухай, — яна схапілася за галаву, — у мяне ад гэтага віна галава круціцца. Я нічога не магу думаць.

— Кінь думаць, — засьмяяўся Загорскі, — ты павінна думаць аб адным: аб сваіх жаночых справах... Вось ножкі ў цябе прыемныя.

І ён спрытным рухам падняў яе ўбраньне.

— Ну... Не забывацца! — закрычала яна. — Шмат ты пачынаеш дазваляць сабе.

— Ого, тады ты не марксістка, — сьмяяўся Загорскі. — Марксісткі прызнаюць свабоднае каханьне, а ты нейкая статуя з кляштару.

Яна маўчала, але не выходзіла з пакою.

Што было далей у пакоі, невядома. Толькі пасля гэтага іх заўсёды бачылі разам, як брата з сястрой, і яны заўсёды ў назначаны час хадзілі вчэраць у «Акадэміцку кавярню».

Загорскі вадзіў яе па Празе, паказваючы ўсе выдатныя помнікі гэтага прыгожага гістарычнага места. На кожным кроку, на кожным мосьце, на кожным доме, на кожным муру яны бачылі статуі, крыжы, подпісы ці таблічкі аб якіх-небудзь гістарычных падзеях. Часьцей за ўсё ў сонечныя прыгожыя дні яны спыняліся на высокіх валах Пражскай крэпасці — Вышаградзе. Адтуль адчыняўся прыгожы від на Прагу. Людзі ўнізе здаваліся маленькімі паўзунамі-мурашкамі.

З другога боку валу йшлі скалы, на вышыні якіх, быццам гнёзды нейкага арла, стаялі старыя капліцы. Унізе праз тунэль у скалах ляцеў трамвай, а далей серабрыстай стужкай зьвівалася шырокая Влтава — прыток Эльбы, альбо Лабы, сьціснутая каменнымі, прыгожымі набярэжнымі. За Влтавай раскінулася рабочае прадмесьце Сьміхаў з дымнымі комінамі сваіх фабрык і заводаў, з шумам і звонам ламавых фурманаў і аўто.

— Заўваж, — казаў Загорскі, трымаючы Вярхоўскую ў сваіх абоймах, — вось на гэтай скале — разваліны старажытнага замку.

Вярхоўская, каб пабачыць, мусіла высока падняць галаву.

— Ого! — сказала яна са страхам, — як там маглі збудаваць?

— Дык вось, у сярэднія вякі чэшскі кароль Отакар быў пасаджаны ў гэты замак сваімі ворагамі... Але адзін раз уначы дзякуючы вернай варце ён выбраўся з турмы і на белым кані адважыўся скокнуць з гэтай скалы проста ў Влтаву. Адважны кароль выплыў і на другім беразе голасна засьмяяўся. Вось чаму тую частку й назвалі «Сьміхаў». Нядаўна чэхі захацелі сфільмаваць гэтую сцэну для кіно, але не знайшлося такога адважнага.

Вярхоўская слухала апавяданьні са здзіўленьнем і клала галаву на плечы Загорскага.

Бывалі хвіліны, калі яны хацелі заставацца ў інтымнай блізкасці, тады яны падымаліся на высокую гару ў прыгожы парк з лавамі, з цяністымі стаўкамі, са скаламі, з якіх выцякала вада. Яны падымаліся ў частку Прагі, названую «Градчаны», мейсца рэзідэнцыі чэшскіх каралёў, а зараз прэзідэнта рэспублікі Масарыка, падымаліся па сходах, якім, здавалася, ніколі ня будзе канца. Загорскі, ведучы пад руку Вярхоўскую, весела шаптаў: «Вось па гэтых сходах чэшскі кароль Карл уцякаў калісьці ўначы ў карчомку, разваліны якой ёсьць каля Студэнцкага дому...»

— Ня веру, — сьмяялася Вярхоўская, прытуляючы свой твар да твару

Загорскага, — медык ня можа чакаць гісторыка... Але калі гэта так... Уяўляю сабе гора яго жонкі, ад якой ён уцякаў. Але я ўяўляю сабе гора караля, калі ён, закутаны ў чорны плашч, краўся, як злодзея, уначы з палацу па гэтых прыступках.

А прыступкам не было канца. І яны абодва сьмяяліся... Яны нарэшце падымаліся на Градчанскую гару і адтуль глядзелі, як зачараваныя, уніз. Уся велізарная Прага ляжала перад імі, як на далоні. Дзьве пакатыя гары, паміж якімі знаходзілася места, зелянелі кучаравымі кудрамі маладога лесу. Велізарная калона фабрык і заводаў здавалася гіганцкімі папяросамі, якія зацягвалі сіняе неба густым дымам. Дым стаяў над Прагай густой шэрай хмарай, засланяўшай сонца, і часам здавалася, што з гэтай хмары будзе ляцець ня сажа, а дождж. Пасярэдзіне ўсяго гэтага малюнку зьвіталася сіняя стужка Влтавы з папярэчнымі шэрымі палоскамі мастоў, па якой поўзалі, як жукі, паражыны.

Яны сядзелі моўчкі, зачараваныя малюнкам. І ім пачынала здавацца, што жыццё — прыемнае, радаснае вандраваньне па мейсцах, каторых яшчэ ня ведалі. Яны чулі сябе шчаслівымі бясконцым шчасьцем, што яны робяць гэтае вандраваньне ўдвох, як брат і сястра.

Зразумела, што ў Студэнцкім доме шапталіся.

Не адзін і ня два студэнты заўважылі, што Загорскі з Вярхоўскай неразлучныя, і ня раз жартавалі:

— Ну, грамадзяне, у нашай грамадзе нешта вясельлем пахне...

Але гэтым усе прызвычаліся і пакінулі іх у спакоі. Рашылі, што справа — самае звычайнае зьявішча прыроды, тым больш, што эlegantны Загорскі і распрыбраная Вярхоўская не зусім дрэнная пара.

IX.

Пасля памятнай паездкі ў карэце Тугоўскі адчуў, што ня можа жыць без Вярхоўскай. Куды б ён ні йшоў, ён бачыў яе сьмяшлівыя вочы, ён чуў у сваіх вушах яе звонкі сьмех. Ён страціў усякую магчымасьць вучыцца. Кожны раз, калі сядзеў над глыбокадумнай матэматыкай і выводзіў сухія формулы, — прыходзіла яна, садзілася на яго калені й сьмяялася сваім звонкім сьмехам...

Ад гэтага сьмеху ён губляў усе свае думкі, усю сваю сьцюдзёную стрыманасьць і, як непрыстанны, кідаўся ў вір ахапіўшага яго пачуцьця. Заместа матэматычнай формулы на паперы зьяўляліся жаночыя галоўкі... Яе вобраз зьяўляўся над кнігай і клікаў яго да сябе з прыветліва радаснымі вачыма. Ах, гэтыя жанчыны! Як вясна, як вясновыя кветкі, вабілі яны яго сэрца, йшлі міма, як ляцеўшыя дні маладосьці.

Маладосьць! Вясна! Два дзіўныя словы, у якіх было яшчэ столькі холаду, столькі нязьведанага шчасьця. Хто ж сагрэў бы яшчэ яго, хто мог бы яшчэ раскрыць дзіўны сэнс гэтага пахучага слова «вясна». Няўжо ніхто... Ніхто... Няўжо вясна маладосьці завяне, не пасьпеўшы расцьвісьці, і ў студзёную, сіваю, беласьнежную зіму старасьці ён скажа, падпёршы галаву рукамі: «Будзь тры разы праклятая, мая вясна!»

А жанчыны йшлі ўсё міма, міма... Можа быць, ён хацеў зашмат шчасьця? Можа быць, ён шукаў вельмі дарагіх каштоўных кветак, як прыехаўшы з вёскі селянін, што ў цяжкіх намазаных дзэгцем ботах увальва-

ещца ў кветкавую краму й грубай рукой з прагавітасьцю хоча як мага болей нарваць пахучых ружаў... Хто ведае?..

Толькі чаму ён заўсёды параўноўваў жанчыну з кветкаю, ён, гатовы трымаць жанчыну, як дарагую кветку, далікатнай рукой, ня меў нічога. У той час, як бачыў: у жыцці гэтыя кветкі рвалі грубыя рукі — бязлітасныя рукі мужчынаў. Чаму? Таму, што гэтыя бязлітасныя рукі былі прыкрытыя мяккімі рукавічкамі, таму што гэтыя жорсткія твары ўмелі прыкрывацца маскай усмешкі й далікатнасці, таму што ні адна з гэтых жанчын-кветак не глядзела праз вочы ў душу мужчыны. Усе ганяліся за вонкавасьцю. «Ах, які прыгожы мужчына», — казалі яны, гэтыя сцюдзёныя жанчыны-кветкі, і чым на ім было болей бліскучак, тым даражэйшую кветку ён мог сарваць і кінуць сабе пад ногі...

Тугоўскі якраз ня мог бліснуць сваёй вонкавасьцю... Прырода ня доўга думала над яго партрэтам і фігурай, ён быў высечаны грубым майстрам: нейкі квадратны твар з кантаватым падбародкам, зроблены быццам з простага камяню, ногі тоўстыя й кароткія, грудзі вузкія — словам, нейкі «брак» у майстэрні скульптара. І ўсё ж ткі гэта не замінала яму лічыць сябе ня горш за тых, у каго была бліскучая вонкавасьць. Зразумела, ён мог лічыць сябе ня горшым за тых, якія блішчэлі ад валасоў да лакіраваных чаравікаў, — але яны рвалі кветкі ў садзе жыцця...

А ён стаяў, гэты нязграбны Тугоўскі, стаяў у куце, як сірата, як лішні чалавек, няпрошаны на чужое сьвята. Жанчыны йшлі ўсё міма, міма. І ўсё ткі ці ж яго беднае, маленькае чалавечае сэрца ня мела права на шчасьце, на радасьць, на каханьне? Ён вырас і нарадзіўся на сьметніку — гэта праўда. Але гэта ці не давала яму права любавання красой Вены Мілоскай? Ці ж яму маглі перашкодзіць яго паходжаньне і яго выгляд пахаць якую-небудзь прыгожую? Адзін раз, памятае, даўно, яшчэ пры бальшавіках, калі ён быў студэнтам бальшавіцкага інстытуту ў Харкаве, — іх аглядаў рэктар разам з міласэрнай сястрой. Міласэрная сястра настолькі была стройная, поўная, чырвоная, настолькі прыгожы быў яе бюст, прыкрыты белым фартухом з чырвоным крыжам, так горда нясла сваю галаву, што ўвесь інстытут глядзеў на яе, вывернуўшы вочы.

— Як яе прозьвішча? — запытаўся Тугоўскі ў сяброў. — Гэта сапраўдная Венера!

— На што вам прозьвішча, — раптам сярдзіта агрызнулася адна студэнтка! — Вы гэтай сястры і ў падмёткі ня варты.

— А колькі каштуе яе падмётка? — агрызнуўся тады абражаны Тугоўскі пад агульны сьмех. Але гэтая фраза «і ў падмёткі ня варты», сказаная яшчэ жаночымі вуснамі, прымусіла яго задумацца. Зразумела, гэта была праўда... З той пары ён пачаў думаць над сваім «я», — і з той пары махнуў рукой на прыгожых жанчын, як на недаступнае шчасьце... «Жанчына...» — ён разгладжваў маршчыны на сваім шырокім чале. Пры адным слове, пры адным гэтым слове яго душу, яго сэрца напаўнялі парфумы, і мімаволі вусны складаліся для сьмеху. Ён любіў, можа быць, ня сам цялесны вобраз, а свой вобраз у гэтай жанчыне. Ён любіў у ёй сваю мару, свой ідэал.

Нарэшце ён спаткаў свой ідэал. Быццам казачны прынец, які гуляў па садзе, нарэшце пабачыў кветку, якая прыветліва хіліла перад ім сваю пышную галоўку. Ён нахіліўся над гэтай кветкай, каб яе панюхаць: «А што ж будзе пасля?.. Каб не было так, як у казцы, што гэтая кветка

стала адхіляцца ад яго далей і далей, як прывід. Што ж будзе пасьяля?» Пакуль што ён пакахаў Вярхоўскую. Ён, бязьверац, які насіў у сэрцы чарвяка, тугу, раптам паверыў, што шчасьце магчыма... Усё паводжаньне Вярхоўскай, здаецца, аб гэтым казалі: яна ахвотна гутарыла з ім, яна весела сьмяялася падчас яго жартаў, яна ўжо садзілася на яго калені, яна паказвала, што ён для яе не зьяўляецца адкінутым, нецікавым... Яна на момант падняла ў ім веру ў самага сябе і, як міласэрная сястра, сваім сімпатычным словам, дотыкам сваёй мяккай рукі залівала, як бальзамам, яго старыя душэўныя раны. Яна цягнула яго да сябе тысячамі дзіўных прыгожых нітак.

І хоць над галавой вісеў востры меч камітэту на выдачу стыпендыі, хоць трэба было здаць пэўную колькасць экзаменаў, — ён ня мог працаваць. Ён блукаў, як непрытомны, па шумных залах Студэнцкага дому — толькі каб пабачыць яе, пачуць яе голас, яе звонкі сьмех і дыхнуць парфумы, што ап'яняла думкі, як віно. Ён быў шчаслівы, калі яна хоць на мінуту затрымлівалася з ім на мяккай канапе ў зале, дзе выбіваў свае гукі раяль і стукаў більярд, і хоць на сьмех, мімаходзь кідала некалькі нязначных фразяў. Ён запісваў у штодзённіку той дзень, калі яна гутарыла з ім даўжэй на якія-небудзь літаратурныя ці філасофскія тэмы. І ён быў зусім няшчасны, загублены, калі ня мог знайсці яе ў Студэнцкім доме. Ён чуў сябе такім адзінокім, так агалялася перад ім пустота жыцця, што толькі чаканьне заўтрашняга дня, спатканьне стрымлівала яго ад таго, каб ня кінуцца галавой уніз у чорную бездань... Ён гатоў быў, здаецца, аддаць ёй усе свае сілы, усе думкі, сваё жыццё. А яна?

Ні для каго не было сакрэтам, што яна кожны дзень гуляла з Загорскім. Тугоўскі ня мог ня чуць пашэптваньня студэнтаў, якое даносілася да яго вушэй. Ён ня мог без трывогі глядзець, як яна зьнікла з яго вачэй пад ручку з Загорскім... І ўсё ж такі ён песьціў сябе надзеяй, што калісьці Вярхоўская зразумее яго душу, яна не прамяняе яго на Загорскага. Яна была перадавая жанчына, яна належала нават да сацыялістычнага «па-ступовага аб'яднаньня», да якога належаў ён, і няўжо яна адкінула б яго за тое, што ён ня быў элегантным, што ён быў нязграбны, як селянін у ботах, трапіўшы ў паркетную залу. Напэўна, яна зразумела б яго, калі б ён напісаў ёй свае сумненьні, калі б ён напісаў ёй, што нарадзіўся на сьмегніку, але ўсё жыццё сваё цягнуўся да сонца. Ён мог бы напісаць ёй, што кахае яе за яе погляды, за яе «сьвецкасьць», за тое, што ў яе яшчэ ёсьць ідэалы і яна гарыць чымсьці вышэйшым, ня так, як іншыя жанчыны, якія ўяўляюць з сябе толькі, кажучы груба, кавалак мяса, якому мейсца толькі на кухні...

«Прывет вам і паклон, сьвядомыя жанчыны!.. — так пісаў ён у сваім штодзённіку. — Я кахаю вас!..» — І ўсё ткі пісаць гэтага Вярхоўскай не адважыўся. Ён чакаў. Ён толькі сачыў за яе рукамі, і сэрца яго лавіла яе лёгкую паходку і білася ў такт яе крокаў.

Між тым у Студэнцкім доме сталі яшчэ больш упарта гутарыць аб тым, што хутка павінна адбыцца беларускае вясельле. Настроі Тугоўскага апалі, як пажоўклыя лісты з дрэва.

— А што, калі гэта сапраўды магчыма? — Ізноў зарухаўся чарвяк тугі і пачаў грызці яго сэрца. — Няўжо ён ня варты яе? Няўжо ж ён ня варты яе каханьня?

КВАДРА ДРУГАЯ**I.**

Прышла цёплая чэшская зіма, падобная да беларускай восені. Сьнег закружыўся над вуліцамі ў безупынным скоку, быццам нейкая здань у прыгожым танцы сьмерці, бяссьільны валіўся на зямлю, сьцякаў вадой па каменнях. Вуліцы блішчэлі.

На балконе Студэнцкага дому было бязьлюдна. Толькі час ад часу які-небудзь студэнт ці студэнтка прабягалі па мокрай кафельнай падлозе і адчынялі дзьверы ў цёплую шумную залу. У зале студэнты стаялі гурткамі каля раялю, каля століка, каля бильярдаў і ўносілі свае зацёмкі ў гульню. Некаторыя хадзілі ўзад і ўперад, гутарачы аб справах. У далёкім кутку, згуртаваўшыся, стаялі беларускія студэнты і рупліва гаманілі. Па іх сур'ёзных і зацікаўленых тварах відаць было, што справа была важная. У цэнтры стаяў «айцец» Кірыла і, са сваёй заўсёднай усмешкай выслухваў пытаньні, што ляцелі адусюль.

— Ну як, як? — пыталі ўсе. — Як мая справа ў камітэце па праверцы экзаменаў?

— А як мая? Каго-небудзь скінулі са стыпендыі?.. Можна быць, мяне?

— Грамадзяне! — адказваў Кірыла. — Я, як ваш прадстаўнік у камітэце па праверцы экзаменаў, мушу зазначыць, што я з усіх сіл адстойваў студэнтаў. Але пры ўсім маім жаданьні я ня мог адстойваць Загорскага. Яго скінулі зусім са стыпендыі — за непрадстаўленьне вестак аб посьпехах. Гэта адзіны беларус, грамадзяне, якога скінулі са стыпендыі. Яшчэ вельмі дрэнная справа з Тугоўскім. Яго пакінулі на стыпендыі, але ён не прадставіў вестак, і таму яго перавялі з поўнай дапамогі на частковую, апрача гэтага, яму давядзецца пераехаць з прыватнай кватэры ў інтэрнат. А так, грамадзяне, усё добра. Адносна іншых студэнтаў ніякіх спрэчак не было. Апошнія іспыты прыйдзецца здаваць вясной. А да гэтага ніхто больш трывожыць нас ня будзе.

Усе аблегчана ўздыхнулі. Кожны думаў: «Як добра, што мяне мінула горкая чаша».

— Што цяпер будзе з Загорскім? — спытаў высокі чырвоны студэнт Бурак.

— Ну Загорскі не прападзе, — усміхнуўся Кірыла.

— Ведаеце, грамадзяне, навіну? — прамовіў, высунуўшыся наперад, маленькі тоўсьценькі Малевіч. — Я чуў ад самога Загорскага. Ён зрабіў такую кар'еру, што можна зусім махнуць рукой на стыпендыю... Напэўна, ні адзін з нас ня зробіць такой кар'еры. Ён закахаўся ў адну багатую чэшку, якая служыць дзесьці прыказчыцай у нейкай багатай чэшскай фірме, мае сваю вілу і, галоўнае, слухайце, грамадзяне, дала яму падпіску ў тым, што будзе выдаваць штотомесячна 600 кронаў чэшскіх, пакуль ён не атрымае палову дактарату...

— Ня можа быць! — крыкнулі студэнты ў адзін голас.

— 600 кронаў — гэта больш нашай стыпендыі, — прадоўжыў Малевіч. — Грамадзяне, мне сам Загорскі паказаў такую распіску, я бачыў яе ўласнымі вачыма. Я бачыў, грамадзяне, таксама гэтую пані, тоўстую, як усе чэшкі, і на гадоў восем старэй за яго, з якой яны ішлі пад ручку па вуліцы.

— Што ты? — засьмяяўся Бурак. — Кахае, як павук.

— Чаму вы думаеце, — прадоўжыў Малевіч, не зьвяртаючы ўвагі на зацемку Бурака, — што гэта немагчыма? Вы падумайце. Яна ўжо пажылая чэшка, напэўна, небясьпечнага ўзросту. Як усе чэшкі, яна прагне гонару: «сізінес» — чужаземец-студэнт, малады і элегантны, стане доктарам, кандыдатам. Яшчэ праз нейкі час ён будзе доктарам. «Чаму мне не дапамагчы яму матар’яльна дакончыць навукі, каб потым стаць самой «пані доктаравай». Усё роўна чэх-доктар ніколі не захоча завесьці «раману» з прыказчыцай. Такі «раман» магчымы толькі з «цызынцам». І яна кідаецца на шыю маладому студэнту і пераймае яго нават на сваё ўтрыманьне.

— Так, гэта магчыма, — пацьвердзіў другі высокі студэнт Карусь, з голасам, як ерыхонская труба. — Я ведаю ў Падэбрадскай сельскагаспадарчай акадэміі некалькі ўкраінцаў, такім самым чынам улаштаных на «паёк» да чэшак. Цяпер жывуць, маюць дзетак і канчаюць вучыцца...

— Ну, — умяшаўся «айцец» Кірыла, — гэтакая не па смаку Загорскага. Ён праз месяц уцёк бы ад сваёй «пані доктаравай», каб яна пачала б яму маляваць сямейскае шчасьце мяшчанкі-чэшкі. Нават, грамадзяне, каб дапусьціць, што дзеля грошаў Загорскі зьмяніў бы і свае смакі, дык ня можна дапусьціць, каб практычная чэшка доўга магла б кідаць грошы на вецер. Я думаю, што яна павінна была паставіць Загорскаму якія-небудзь варункі: перш за ўсё вытрымаць усе экзамены ў свой час, каб стаць доктарам. Гэта такі, грамадзяне, кантроль, што ён горш самога камітэту. Жанчына кожны раз трымае цябе ў сваіх руках — кантралюе кожны твой крок, кожны дзень, абдымаючы цябе за шыю, пытаецца: «Які ты здаў сёньня экзамен?» А калі ёй ня будзеш падабацца, яна пакажа табе пальцам на дзьверы. Я гляджу, што гэта тое самае, што пайсьці ў прымакі. А ў нашым беларускім народзе недарма склалася прыказка: «Прымацкі хлеб – сабацкі». Я Загорскаму зусім не зайздрую, грамадзяне. Калі ён так зрабіў, я магу сказаць толькі: «Бедны Загорскі, як нізка ён упаў маральна, калі просіць хлеба ў жанчыны». Я, грамадзяне, лічу за лепшае зарабляць сваю бедную, жорсткую студэнцкую стыпендыю.

— Правідлова, — падхапілі студэнты. — Праўду кажа «айцец» Кірыла.

— А я ня згодны, — зазначыў Малевіч. — Ня так ужо страшны той кантроль, які намаляваў «айцец» Кірыла. Лепш, я думаю, апраўдвацца пацалункамі, чым дакументамі з пячаткай школьнай. Жанчына можа адкласьці на адзін год, а прафесар экзамену не адкладзе. Што датычыць маралі, дык, па-майму, ва ўчынку Загорскага няма нічога амаральнага: ён бярэ ад яе грошы з самай добрай мэтай вучыцца на доктара і дапамагчы ёй у жыцьці. Ён ня просіць хлеба, а яму самі даюць. Цікава ведаць, калі б «айцец» Кірыла быў галодны і яму прапанавалі б такі «кавалак хлеба», як 600 кронаў, ці й тады ён ня ўзяў бы яго. Значыць, лепш было б, — засьмяяўся Малевіч, — ісьці працаваць на слупы й насіць цэглу на будынку, пакуль не зьявілася б кроў на далонях...

— Так, ня ўзяў бы, — прамовіў сур’ёзна «айцец» Кірыла і насунуў капялюш на патыліцу. — Калі б у мяне было здароўе і маладыя рукі, я лічыў бы гэта нячэсным. Чым спаць на пуховых пярынах у прыгожай віле, дык лепш кроў на далонях, чым гэта праціўная пярына. Лепш чэсны чорны кавалак хлеба, чым нячэсны мільён.

— Ну й сапраўды, грамадзяне: нядарма мы яго завём «айцец», — сказаў Малевіч сярод гуртка студэнтаў, якія ўважна слухалі спрэчкі. — Яго б паслаць у вясковую царкву на Беларусь: добры быў бы поп. Але што такое чэснасьць, «айцец», што такое чэснасьць? Ты ж яшчэ марксіст, — акідваў Малевіч Кірылу вокам пераможцы.

— Чэснасьць быць самім сабой, сябра Малевіч. Ты мяне добра разумееш, — адказаў нахмурана Кірыла, зьбіраючыся йсьці.

— Чэснасьць... — пакруціў галавой Малевіч і зачасьціў размову. — Дык з боку чэснасьці атрыманыя намі стыпендыі з камітэту ад чэшскага народу, можа быць, таксама нячэсна. Што мы, скажыце, зрабілі для яго? Ды што мы... Вунь беларускія міністры атрымліваюць палітычную стыпендыю, сядзяць у найлепшых чэшскіх «кафэ», п'юць каву і гуляюць у шахматы... Гэта таксама, па-твойму, нячэсна?

— Нячэсна! — адказаў Кірыла.

— Ну, што і трэба даказаць, — засьмяяўся Малевіч сьмехам пераможцы, горда глядзячы на натоўп. Але натоўп не сьмяяўся. Па яго сур'ёзных бліскучых паглядах відаць было, што ён больш стаіць на баку свайго любімага Кірылы. Кірыла нешта хацеў казаць, як у гэты момант падышоў Загорскі. Усе расступіліся, каб даць яму мейсца. Усе глядзелі на яго з цікавасьцяй. Напудраны твар яго ад нейкага хваляваньня быў пакрыты прыгожым румянам.

— Вось ён, — засьмяяўся Малевіч, — краса і гордасьць «Беларускай Грамады ў Празе».

— Вітаем, вітаем, — сьмяяліся студэнты.

— З чым, грамадзяне? З чым? — усміхаўся Загорскі. — Гэта зусім ня варта ўвагі... Маё новае каханьне? Што ж тут такога?

— А старое каханьне як? — запытаў Кірыла.

— Старое каханьне? Вярхоўская, ты хочаш сказаць? Ну што, грамадзяне, вы разумееце? Адною жанчыны мужчыну мала. Якое б блюда смачнае ні было б, а калі яго ўжываць штодня, дык яно прыдаецца. Я вам раскажу, грамадзяне, адзін французскі анекдот. Жыў-быў на сьвеце кароль Людвік XV. Гісторыя кажа, што ён быў вельмі распутны.

— Як Загорскі, — патлумачыў чырвоны і высокі Бурак. Студэнты засьмяяліся.

— Ну і з'асьліў... Ты нічога разумнейшага не прыдумаў, — пахмурна прамовіў Загорскі і прадоўжыў: — Доўгі час, кажуць, ня жыў з сваёй жонкай. У адным з гарадоў Францыі жыў вельмі набожны абат. Ён быў настолькі красамоўны, што да яго зьязджалася шмат народу з усіх куткоў Францыі. У сваіх казаньнях з амбону гэты абат нападаў на распуснасьць караля. Кароль змагаўся з ім усялякімі засадамі, але нічога не дапамагала. Бачачы, што ён бяссьільны проціў абата, кароль рашыў запрасіць яго да сябе ў госьці. Абата прынялі з каралеўскімі пашанамі і пачаставалі такім смачным абедам з падсмажаных курапатак, што абат толькі аблізваў пальцы. Ён згадзіўся на радасьцях прабыць у караля цэлы тыдзень. На другі дзень абату зноў падалі курапатак. Абат таксама быў задаволены. На трэці дзень зноў былі курапаткі. Абат пачаў ужо дзівіцца, паглядвацца. На чацьвёрты дзень зноў курапаткі. На пяты і шосты зноў тое самае... Зьдзіўлены абат ужо ня мог выперпець. Ён рашыў пайсьці да самога караля і запытаць — што гэта ўсё значыць.

Ён спаткаў караля ў садзе і незадаволеная пачаў выказваць сваё

здзіўленьне: усё курапаткі ды курапаткі... Кароль паглядзеў на яго пільна і прамовіў:

— А ў мяне ўсё Марыя-Хрысьціна, Марыя-Хрысьціна.

Набожны абат на гэты раз добра зразумеў караля.

— Якая ж мараль адсюль? — запытаў Карусь сваім, як раскаты грома, голасам.

— Так хіба ня можаш сам дадумацца, — сказаў насьмешліва Загорскі.

— Шкада! — І прадоўжыў: — Жанчын, грамадзяне, трэба мяняць, як блюды: вось мараль гэтага анекдоту.

— Брава, Загорскі! — хлопаў у далоні Малевіч. — Брава! Ты ўсіх нашых беларусаў за паяс заткнуў.

— А ведаеце, — усміхнуўся Кірыла, — што казаў Янка Станкевіч пра такіх, як ты?

— Ну?

— Ён казаў, што ад шлюбу беларусаў з полькамі, расейкамі ці чэшкамі дзеці родзяцца ідыётамі.

— Мусіць, ён сам — плод такога шлюбу, — засьмяяўся Загорскі. Усе пачалі ўсьміхацца.

— Ну, дзядзька Загорскі, — перарваў сьмех і спрэчкі Малевіч, — канкрэтная прыпазыка: спыніць спрэчкі, зайсьці ў клубоўню і выпіць за посьпех тваей кар’еры.

— Так, так, выпіць, — казалі частка аматараў павесяліцца, — абавязкова выпіць.

— Ну што ж, я не адмаўляюся, — казаў Загорскі. — Калі вы паставіце — я таксама згодны...

— Грамадзяне, — усклікнуў Малевіч, — па куфлю піва! «Дружна-сьмела на сьвет цэлы песьню запяём»...

— Пагуляйце, грамадзяне, — сьмяяўся Кірыла, — сёньня якраз пасья атрыманьня стыпендыі...

Усе пайшлі ў клубоўню выявіць за півам сваю радасьць за ўсё тое, што добра канчаецца. Усе былі шчаслівыя, што яшчэ ў гэтым годзе засталіся на стыпендыі. І ўсе хацелі выпіць за посьпехі Загорскага, які аддаляўся можа быць, надоўга ад «Беларускай Грамады ў Празе». Адзін «айцец» Кірыла не прыняў у гэтым удзелу, разьвітаўся з усімі й пайшоў дахаты.

II

Тугоўскі пераязджаў у інтэрнат. Усё было яму знаёма. Той самы поўны ў залатых галунах швейцар вітаў яго, адчыняючы зьлёную браму. Той самы платан стаяў перад пад’ездам. Тыя самыя ліхтары віселі каля дзвярэй. Тая самая альтанка моўчкі чарнела ў куце саду, нагадваючы аб тым, як ён спаў у ёй. Усё было тое самае, толькі зіма пакрыла ўжо белаю прасьцінай сад і занесла дарожкі... Тугоўскі ішоў і думаў аб іроніі, аб насьмешцы лёсу. Ён зноў вяртаецца на старыя сялібы, зноў каля разьбітага карыта. «Па-людзьку», як казаў Кірыла, вельмі мала прыйшлося яму жыць. Цяпер ён зноў кандыдат у бадзягі. Яму трэба здаць экзамен да вясны, інакш ад яго адбяруць нават частковую стыпендыю і прагоняць з інтэрнату! І ўсё па міласьці каго? Той, каторую ён кахаў. Яна — гэтая прыгожая, з вытачанымі стройнымі ножкамі, — была вінавайцай яго цяперашняга правалу. Яна зрабіла тое, што ён перастаў

вучыцца. З-за яе ён блукаў па месце, пісаў вершы, маляваў жаночыя галоўкі і ня мог падрыхтаваць сур'ёзных прадметаў...

Цікава, што гутараць пра яго ў «Грамадзе»? Напэўна, думаюць, што Тугоўскі адзін з самых няздольных сяброў «Грамады», якога перавялі з поўнай на частковую дапамогу. Цяпер ён ня будзе атрымліваць з камітэта ні чаравікаў, ні бялізны — нічога. Цяпер, напэўна, Загорскі сьмяецца з яго і радзіць сябрам адправіць яго ў «Інстытут псіхічных досьледаў». Ну што ж, няхай сьмяюцца з яго сябры! У рэшце рэшт кожны жыве, як умее. Каму якая справа да яго жыцця? Ён кахаў і кахае, у гэтым ёсць для яго ўнутрашняе апраўданьне... А сябры няхай думаюць, што хочучь... Ён падняўся па сходах у пакой. У пакоі было цёпла. Вялікая чыгунная печка была напаленая да чырвонага, каля печкі, сабраўшыся наўкола, сядзелі з кнігамі і газетамі ўжо знаёмыя Тугоўскаму людзі. Галічанін Серада ў кутку граў на мандаліне і сьпяваў:

Човен ківаецца сярод вады,
Б'ецца аб бераг вясло.
— Мілы, мой любы, прыйдзі, ах прыйдзі:
Забудзецца дзённае зло...

Тугоўскі лёг на вольную пасьцель, прызначаную для яго, кінуў свае рэчы на падлогу і пачаў азірацца. Навокал было тое самае, тыя самыя бадзяхыя таленты глядзелі на яго з усіх бакоў, але на гэты раз ён не пачуў да іх ніякага сантыментальнага каханьня, як калісьці... Цяпер ён, напэўна, не заплакаў бы пад сьцяной, як калісьці ад іх граньня і сьпеваў. Пасьля прыветнага памяшканьня ў чыстай чэшскай сям'і яму здалася, што ён патрапіў у нейкі вертэп, глыбока на цёмнае, бруднае дно. Ён пачаў прыслухвацца да размоў.

— Аб'ехалі мы з хорам Кошыця ўсю Еўропу, — казаў нейкі прыгожы бледны ўкраінец з кучаравымі валасамі. — А трэба вам сказаць, што ўкраінскі хор Кошыця вядомы з замежных газетаў — нямецкіх, французскіх, бельгійскіх, ангельскіх. У Бельгіі на нашым канцэрце прысутнічаў кароль з каралевай. Дык вось, прыезджалі мы з Кошыцем у Барселону. Слаўны горад, чысьценькі, з прыгожымі ваніцамі. Groшай у нас шмат (мы атрымалі ад урада Украінскай Дырэкторыі), але ўсё — украінскія грыўны. Што рабіць? Сяджу ў рэстаране з адной паненкай — прыгожым начным матылём. Сяджу я, а ў самога жара так і падымаецца: чую — тэмпература каля 40, усё роўна, як ад гішпанскай хваробы... Дрэнная справа... Хочацца мне правясьці шалёную гішпанскую ноч у Барселоне, але за што? За ўкраінскія грыўны? Я пускаюся на хітрасць.

— Ведаецца, багаты амерыканец прыехаў з Аргенціны на ўкраінскі канцэрт. — Выбіраю партманэт з набітымі «грыўнамі» і паказваю ёй.

— Якія гэта грошы? — пытае яна.

— Аргенцінскія!.. Яны па сваёй вартасці не саступаюць далярам.

— Якія цікавыя грошы, — кажа гішпанка. — Я такіх ніколі ня бачыла. Я выбраў і даў ёй адну ўкраінскую грыўну.

— Ах, як я рада, — казалася яна. І схапіла мяне ў такія гарачыя абоймы, на якія можа толькі гішпанка, што запамятаў усё: і хор Кошыця, і Украіну, і Барселону, і ўсё на сьвеце.

Так прайшла дзіўная ноч у Барселоне, за адну ўкраінскую грыўну! — Апавадальшчык зарагатаў.

— Лоўка, — усе засьмяяліся.

— А яна не шукала цябе потым? — запытаўся чыйсьці голас.

— Дзе там шукаць... Назаўтра паўднёвым цягніком мы выехалі з Барселоны...

Настала ціша.

— Падсып там у печку, — прамовіў пажылы, з доўгімі папоўскімі валасамі і з доўгай люлькай у зубах чалавек да сядзеўшага каля печкі апавядальшчыка. — А я вам раскажу, грамадзяне, — пачаў ён, выпусьціўшы з люлькі мора дыму, — больш цікавае здарэньне. Было гэта падчас грамадзянскай вайны на Украіне. Я служыў тады ў арміі Пятлюры, насіў чуб-осэлэдэц, які можна было заклаць за вуха, і змагаўся з бальшавікамі. Вось неяк ранкам пайшлі мы ў разведку. Яшчэ ўсход толькі пачынаў ружавець, і над балотам падымаўся туман, калі мы падышлі да невялікага разьезду. Чуюм у кустах крыху ў баку ад чыгункі — галасы... Шэпчуцца... Мы абкружылі гэтае мейсца і раптам крыкнулі:

— Стой! Здавайся!

Нешта піснула, і з травы паднялося трое прыгожых жанчын з паднятымі рукамі. Мы ледзь не прыселі ад здзіўленьня. Вось якіх курат злавілі. Выходжу я наперад, камандую:

— Зараз за намі ў штаб! Шпіёнкі вы.

Аказваецца, яны не шпіёнкі. Яны артысткі, займаліся спекуляцыяй. Узялі па торбе белае мукі сабе на хлеб, бо есьці няма чаго: саветы ёсьць, а есьці няма чаго. Ды вось наткнуліся на савецкі загараджальны атрад. Каб уцячы, рашылі перайсьці да нас з усімі торбамі мукі... Думалі, мы людзі інтэлігентныя, не дазволім сабе здзеку над імі. Але, калі яны пабачылі нас, дык задрыжэлі, як асінавыя лісты. Напэўна, мы настрашылі сваімі «осэлэдцамі». Прывялі іх у штаб. Чорт іх ведае: можа, сапраўды шпіёнкі якія-небудзь. Мы нават не маглі паверыць, што гэта жанчыны. Хто ведае, можа гэта перапранутыя мужчыны? Загадалі ім зараз распрануцца. Дрыжачы ад страху і сораму, яны распрануліся, і стаялі перад намі, як пакорныя авечкі... Зрабілі допыт. Усё аказалася ў парадку. Мы ім паверылі. Начальнік, кончыўшы дапрос, усміхнуўся і сказаў:

— Ну, хлопцы, думаю, што на допыце вы пакажаце сябе інтэлігентнымі ў адношаньні гэтых трох дам. Іх трое — і вас трое. Выбірайце сабе любую.

З гэтымі словамі ён выйшаў з пакою... Засталіся мы адны, пераглядаем, сьмяемся на свае ахвяры... Што ж рабіць з імі? Вазіць іх з сабой? Не такі час, але наогул у нас жанчын няма... Бог ведае, калі мы іх бачылі. Стаім і глядзім, выбіраем. Нарэшце, выбралі. Мне трапілася нейкая сьпявачка. Артыстка! Жыцьцё сваё ня меў артыстак, нават ня бачыў, а тут на табе — шчасьце прываліла... Ну, вось і паспрабаваў я.

Апавядальшчык замаўчаў і пачаў цягнуць раз за разам даўгую люльку.

— А далей што было? — нецярпліва запытаў чысты голас.

— Далей пайшло ўсё добра, яна мне на памяць дала залаты гадзіннік, яна сьпявала ў маіх абоймах, як птушка ў абоймах кошкі, рамансы аб каханьні. Гэта была, напэўна, яе лебядзіная песьня, бо назаўтра зраньня...

Ён замаўчаў і пачаў падкладваць вугальля. Вугаль успыхнуў і ў чырвонай печы загуло.

— Што назаўтра зраньня? — запытала некалькі чалавек.

— Назаўтра мы адступілі ад гэтага мейсца.

— А яна? — запытаў Серада з кута. Кінуўшы гуляць, ён прыслухваўся да размовы. — Ты яе забіў?

— Яе? — неахвотна перапытаў апавядальшчык, выбіваючы люльку.

— Не... Я на разьвітаньне толькі перацягнуў яе пару раз... Але яе, здаецца, потым расстралялі.

Усе замаўчалі. Тугоўскі глядзеў на сядзеўшых у пакоі людзей і вушам сваім ня верыў. Куды ён трапіў? Гэта вертэп нейкі, а не студэнцкі інтэрнат. І чаму ён раней так ідэальна глядзеў на людзей?! Хоць і ў іх трэба знаходзіць што-небудзь людскага.

Серада паглядзеў на Тугоўскага і ўсьміхнуўся. Ён парушыў нарэшце цішу:

— Слухай і вучыся!

— Гэтыя універсітэты не для мяне, — адказаў Тугоўскі, пераварочваючыся на пасьцелі сьпіной да Серады... Серада не стрымаўся:

— Ну скажы, Тугоўскі, што б ты рабіў, каб у цябе была дзяўчына? Ты, напэўна, ня ведаў бы, што рабіць?

Усе засьмяяліся. Гэтага сьмеху, напэўна, толькі і хацеў Серада. Ён пачаў сьмяяцца на ўвесь пакой. Тугоўскі маўчаў. Праз нейкі час сьмех заціх, і ўсе зноў прыняліся за апавяданьні. Тугоўскі заплюшчыў вочы, стараючыся ня слухаць... Ува ўсіх размовах фігурамі былі жанчыны... І тут ён ня меў спакою ад жанчын, і тут толькі гутарылі аб іх. Але як брыдка, як нізка ставілі тут жанчыну, якую нявольніцу сваёй похаці рабілі яны з яе. Проста жахліва! Як далёкі ён ад таго, што ведалі гэтыя людзі з усіх краёў і ўсіх частак сьвету. Як лоўка цанілі яны жанчын розных рас — і чорных, і белых, і жоўтых, і каштанавых — быццам разглядаючы калекцыю розных матылёў...

Тугоўскі ляжаў, а ў яго вушы ляцелі словы пра жанчын. Ён хацеў выкінуць усе думкі аб жанчынах. І чым грубей маляваўся інтэрнацкімі жыхарамі вобраз жанчын, тым мілей яна яму, тым яскравей выплываў сярод вобразаў жанчын розных рас і народаў вобраз Вярхоўскай! Дзе ж тут пасья гэтага вучыцца! Яго, напэўна, наўмысьля перасадзілі ў інтэрнат, каб ня мог здаць экзамены, і каб яго выкінулі са стыпендыі гэтай вясной! Вучыцца можна было толькі ўночы, вечарам інтэрнат пусьцеў, усе выпраўляліся шукаць шчасьця ў начную Прагу. Адны йшлі на рандкі, напудраныя і напарфумленыя ў рукавічках на шырокай рабочай руцэ, другія садзіліся за столік рулеткі ці картаў. Інтэрнат пусьцеў. Але якая навука была ўночы? Тугоўскі з жахам думаў аб гэтым і ляжаў нерухома на пасьцелі з заплюшчанымі вачыма. Калі ён расплюшчыў вочы, у інтэрнаце было напалову цёмна, вісячая лямпа слаба асьвятляла вялікі пакой. Пад лямпай каля велізарнага столу стаяў апрануты Серада і пудрыўся.

— Ну, Тугоўскі, — засьмяяўся ён, калі пабачыў, што той глядзіць на яго, — уставай, пойдзем на рандку.

— Можаш сабе ісьці, куды хочаш, — буркнуў Тугоўскі, не жадаючы з ім і размаўляць.

— Эх ты, сонька Тугоўскі, ты зусім нічога ня цяміш адносна жанчын... Яны б цябе засьмяялі і вадзілі вась так: — Пры гэтых словах узяў сябе за нос, пачаў вадзіць ува ўсе бакі па пакоі.

— Выходзь хутчэй, конскі партрэт, — злобна сказаў Тугоўскі. Ён ужо ня мог больш цяпець гэтага сьпевака і карцёжніка, які прыставаў да яго і кусаўся, як муха. Яшчэ б хвіля — і Тугоўскі гатоў быў кінуцца на яго з палкай.

— Брава, брава! — закрычаў астральны чалавек з-пад кучы сваіх коўдраў... — Лоўка вы яго назвалі: «Конскі партрэт». Сапраўды, у яго вочы вялікія, як у каня.

— Ты, зачыні коўдрай свой астральны дух, — сьмеючыся, глядзеў на яго Серада. І, сьмеючыся, паставіўшы люстэрка, як ні ў чым не было, выйшаў напудраны з пакою.

— А, добры вечар, грамадзянін Тугоўскі, — казаў астральны чалавек, працягваючы яму рукі, калі яны засталіся адны зноў. — І вы тут апынуліся сярод нас. — Ну як жывяце? Даўно мы ня бачыліся.

— А ведаеце, — усміхнуўся Тугоўскі, — пацвярджаецца тэорыя роджаных пад Сатурнам...

— Гэта нічога, — казаў сур'ёзна тонам прарока астральны чалавек, — мы толькі павінны прызнаць, што над намі ёсць вышэйшая сіла, якая кіруе намі. Мы павінны ведаць свае недахопы, свае слабасьці характару, але мы сваімі ўласнымі намаганьнямі павінны імкнуцца зьнішчыць іх... Калі ведаеш наперад, дзе павалішся, тады лягчэй можна аберагчы сябе і падаслаць салому, праўда?

— А ўсё ж такі гняце мяне псіхалогія. Я больш не магу глядзець на будучыню з верай, калі я радзіўся пад Сатурнам...

— Вось ад гэтага я хачу вас папярэдзіць. Гэта было б зусім неправідовае разуменьне астралогіі, як навукі, калі б вы, ведаючы, што нарадзіліся пад Сатурнам, апусьцілі рукі. Зусім не... Нам трэба больш змагацца, трэба быць больш упартымі, калі мы ведаем, што на нашай дарозе не растуць ружы, а шыпы, і пападаюцца правалы велізарныя. Але кінем філасофію. Скажу вам я па-сяброўску: канчайце ўніверсітэт... Атрымлівайце хутчэй дыплом, бо інакш вас затруць у жыцці такія людзі, як Серада ці Загорскі. Мая справа, зразумела, у баку, але я не магу глядзець спакойна на вашыя хваляваньні, няпэўнасьць. Вы сталі нейкім змучаным, хворым, пажоўклым, быццам у вас пачаўся працэс сухотаў... Вы кашляеце? Не?

Тугоўскі адмоўна пахітаў галавой...

— Не?.. Тады добра... Мне самому стала непрыемна, што я вам адкрыў ісьціну, а вы так блізка прынялі яе да сэрца, што зараз хварэеце за яе. Не рабіце гэтага... Больш веры ў сябе... Вы геніяльны чалавек, Тугоўскі! Так, ня сьмейцеся! Вы яшчэ, можна сказаць, як дзіцё. І дзеля гэтага было б злачынствам, каб вы, чысты, ідэальны чалавек, не сапусьты жыццём, былі б зацёртыя такімі эмігрантамі, як тыя, што жывуць у нашым інтэрнаце. Адзіная зброя проці іх — гэта дыплом. Змагайцеся зараз за дыплом. Усімі сіламі за дыплом інжынера ці доктара... Інакш вас заўтра ў жыццё ня пусьціць дурань з дыпламам... Дыпламаваны дурань. Разумеце вы гэта, так ці не?

— Выбачайце, — пачаў Тугоўскі, — я вучуся для навукі, а не для дыпламу...

— Ах, як вы мяне не разумеце, мілы чалавек, — заварушыўся астралаг на коўдрах... — Справа ня ў выказах, мы не гімнасты з вамі, каб спрацацца з-за словаў... Усё роўна, як вы там будзеце вучыцца: для навукі ці не, але вам патрэбны дыплом. Паверце мне, астральному ча-

лавеку з дагарэўшым жыцьцём. Я не казаў бы вам усяго, каб ня стаў сам перад варотамі могілак, перад канцом майго стракатага й бескарыснага жыцьця. Цяпер, калі нікога няма ў інтэрнаце, я скажу вам: у мяне сухоты ў апошняй стадыі. Кожны дзень я выплёўваю чырвоныя кавалачкі крыві, кожны дзень я выхаркваю жыцьцё... Паслухайце, якія ржавыя петлі скрыпяць у маіх грудзёх. Хутка, хутка ад мяне застанеца адно астральнае цела... Але ж былі часы, калі я не валяўся так пад коўдрамі, як зараз. Вы ня думайце, я студэнт апошняга курсу юрыдычнага факультэту, я быў афіцэр аўстрыйскай арміі. Я жыву і лічуся студэнтам... Але што зробіш. Я атрымаю свой дыплом тады, калі буду ляжаць у магіле... Як прыгожа, праўда? Мне пакладуць мой дыплом доктара юрыдычных навук заместа вянка на магілу. — Ён памаўчаў крыху, зноў прадоўжыў: — Дык вось усё гэта кажу я вам для таго, аб вы зразумелі, што я зусім не зацікаўлены ў вас: так, мне ўсё роўна, ці будзеце вы веруючым будыстам і астралагам, ці будзеце веруючым інакш, або зусім бязверуючым. Абсалютна не зацікаўлены я ў тым, будзе ў вас дыплом ці не. Але я хачу вам даць параду... Даць параду, таму што як старэйшы і бачыўшы жыцьцё, па-другое, як чалавек, катораму час гніць. Жывіце, красуйцеся, гуляйце й расьціце, мілы чалавек Тугоўскі. Гляджу я на вас і дзіўлюся: колькі ў вас яшчэ маладосьці, сілы, энергіі, якія вы проста не пускаеце ў справу. Кіньце ўсе гэтыя сілы на заваяваньне дыплому!

Тугоўскі маўчаў. Ён толькі ўздыхнуў, калі астральны чалавек скончыў сваю доўгую прамову.

— А вы, можа, кахаеце? — запытаў ціха астральны чалавек. — Выбачайце за нясыціпласьць.

— Прызнацца шчыра, — усміхнуўся Тугоўскі — кахаю...

— Кіньце, мілы чалавек, кіньце. Кахаць вы будзеце тады, калі ў вас будзе дыплом, — праўда. Падумайце самі, каго вы зараз можаце кахаць. У самога, кажуць, ні кала ні двара... Самі яшчэ дзіцё... Каго тут кахаць? Ды не, кіньце, проста адкладзіце гэтую справу на задні двор. Цяпер займайцеся больш паважнымі справамі. Будзе ў вас дыплом, будзе ахвота да гэтага добра, а жанчын знойдзеце, колькі захочаце...

Тут ён закашляўся, зноў схваўся пад свае коўдры. Тугоўскі задумаўся над яго словамі й выйшаў з пакою.

III.

Усё ж такі шмат правідловага казаў астральны чалавек! Дыплом! Гэта маяк у цемры яго жыцьця! Ня раз, можа, у бурную ноч жыцьця, калі ён будзе гінуць і кідаць у сьвет крык «Ратуйце!», гэты дыплом пашле яму сьвятло ратунку! Без дыплому яго «затруць у жыцьці», як казаў астральны чалавек. Трэба запраўды кінуць на час каханьне і Вярхоўскую. Адно павінна стаяць перад ім зараз — гэта дыплом.

Ён пачаў акуратна хадзіць на лекцыі. Кожны ранак, калі яшчэ інтэрнат спаў і ў пакоях было цёмна, ён уставаў, мыўся, апранаўся і выходзіў на вуліцу. Прага ўжо шумела. Працоўная Прага ўставала вельмі рана. Па вуліцах валіла шумная армія чыноўнікаў, работнікаў і вайсковых. Дзе-нідзе трапляўся прафесар. Чэшскія прафесары, напэўна, устаюць раней за ўсіх прафесараў і нідзе не пачынаюць так рана лекцыі, як у Чэхіі.

У сем гадзінаў зімой першая лекцыя чытаецца яшчэ пры электрычным асьвятленьні. Тугоўскі хадзіў на яе акуратна, з сістэматычнасьцю зьяўляўшагася на раньняе набажэнства, але з кожным днём усё больш адчуваў расчараваньне. Прафесары не давалі яму таго, што ён ад іх чакаў. Асабліва не падабаўся яму адзін прафесар народнай гаспадаркі, або палітычнай эканоміі. Ён увесь блішчэў: блішчэлі яго залатыя зубы, блішчэў новенькі касцюм, блішчэла залатая брошка ў гальштуку, блішчэлі лаірккі, блішчэла залатое пяро ў вечнай асадцы, блішчэлі яго жоўтыя рукавічкі, калі ён выходзіў на вуліцу. Гэта быў прафесар, якога ён бачыў на вуліцы ў Празе, які ўвесь час жыў у Парыжы й Жэневе, як сябра нейкага Міжнароднага Бюро Працы пры Лізе Нацыяў. У час яго адсутнасьці лекцыі чытаў яго асістэнт, з тварам круглым, як месяц у паўнату — тыповы лавачнік гастронамічнага магазіну. Лекцыі прафесара вельмі цаніліся, й на іх было вельмі цяжка трапіць, бо прыходзілі студэнты з усіх факультэтаў, а часамі й прыватная публіка. Адзін раз ён пачуў гэтага залатазубага прафесара. Ён прыйшоў рана, ведаючы, што будзе прафесар. Высокі дом глядзеў на яго сваімі велізарнымі каменнымі глыбамі сьценаў як сімвал вечнасьці тэй навукі, якая папалася ў яго абоймах. Шырокія маршыроўкі з калонамі ў прыгожым архітэктурным стылю, які ён яшчэ ня мог нават пазнаць — ня то сафійскі, ня то карыпскі з нейкімі моднымі дадаткамі лісткаў і завіткаў, прывялі яго ў шумную прасторную аўдыторыю. Прафесара яшчэ не было. Студэнты, як вучні, шумелі, сьмяяліся, жартавалі, хадзілі ўзад і ўперад, нават пералазілі парты. Больш усяго бестурботнымі й лёгкадумнымі здаваліся чэхі. У параўнаньні з задуменымі сур'ёзнымі эмігрантамі яны выглядалі проста дзецьмі. Беларусы з чырвонымі вясковымі тварамі, маладыя й вясёлыя, глядзелі на ўсё адкрытымі ратамі, як вясковыя бабы на дзіва. Яны ўсё прыймалі радасна, бяз задніх думак, яшчэ ні ў чым не разачараваныя, як дзеці, якія спакойна глядзяць на агонь і ня ведаюць, што гэты агонь іх апаліць. Тугоўскі падумаў: «Як добра быць такім радасным, незадумным чалавекам, прыймаючы сьвет такім, якім ён ёсьць». Ён быў іншым. Жыцьцё прайшло па яго душы цяжкім плугам, пакінуўшы барозны. Яму заўсёды давалі на выгляд больш гадоў, чым ён іх меў. Цяпер ён чуў, што стаў яшчэ больш старым, маладым гадамі, але старым душой. Жыцьцё ў Празе пакінула ў ім не адну баразну мукі й здавалася толькі пакутай.

Тугоўскі спыніўся і агледзеў аўдыторыю. Беларусы махалі яму рукой, даючы знак, што яны маюць для яго мейсца на партах. Высокі Бурак, махаючы сваімі вялікімі працоўнымі рукамі, крычаў на ўсю аўдыторыю. Тугоўскі неахвотна пайшоў на заклік да сваіх землякоў і зараз жа наваліўся на Бурака:

— Ты чаго крычаў, як быццам на полі пры моцным ветры... Памятай, што ты не на вёсцы.

У гэты час увайшоў прафесар. Настала магільная ціша. Усе замёрлі й зарыпелі пёрамі па паперы. З самых першых слоў прафесара Тугоўскі пачаў яго ненавідзец. Прафесар абараняў капіталізм, лаючы марксізм. Ён злосна высьмейваў сацыялістаў, паказваючы пры гэтым поўны рот залатых зубоў.

— Больш за 30 гадоў, — казаў ён, — я вывяраў марксізм. На працягу гэтага перыяду параўнаньняў, пасьяла доўгіх навуковых досьледаў зрабіў выснову. У сьвеце пануе асоба-адзінка і эканамічныя інтарэсы гэтай

адзінкі. Імкненьні да эканамічнага росквіту адзінкі не пярэчаць грамадскім інтарэсам, наадварот, яна іх толькі разьвівае. Возьмем які-небудзь прыклад, з якога вам стане ясьней мая думка. Возьмем, напрыклад, якога-небудзь півавара. У Пільзэне жыве чалавек, маючы невялікі завод з дрэннымі старымі машынамі. Піва выходзіць горш, чым з іншых заводаў, праца дрэнна аплочваецца. Ён хоча выратаваць сваё прадпрыемства, ён хоча атрымаць больш зыску. І вось ён завозіць новыя машыны, ён прывозіць новых інжынераў, ён павялічвае завод. Ён хоча павялічыць свой зыск. Але для гэтага ён павялічвае якасьць піва. Машыны павялічваюць яму колькасць яго, а павялічваючы колькасць, ён павялічвае якасьць піва, магчымасьць выпускаць яго таньней. Такім чынам, што ж сталася... Негатыўнае, чыста эгаістычнае імненьне півавара атрымаць як мага зыску прымусіла яго зрабіць шмат дадатных крокаў павялічыць якасьць піва, паменшыць яго цану, павялічыць плату рабочых. Значыць, яго эгаістычнае імкненьне для нажывы мела зусім дадатнае грамадскае значэньне! Дык вось, вы бачыце, што імкненьне адной асобы разбагацець — зьяўляецца карысным для ўсяго грамадства!..

Тугоўскі задумаўся: ці праўду кажа гэты залатазубы прафесар? Ён успамінае, што калісьці ў Харкаве, калі ён быў яшчэ рэалістам, у адзеле прапаганды дзянікінскай арміі расейскі эканаміст прафесар Лявіцкі даказваў гэтую самую думку. Як дзіўна аднадумныя гэтыя два прафесары, аб існаваньні адзін аднаго, напэўна, нават ня ведаючыя. Вось што значыць буржуазная навука. Гэты прафесар кладзе ідэйны фундамент усёй чэшскай тэхнікі! Так думае, напэўна, прафесар фізікі й хіміі, матэматыкі й астралогіі: так думаюць яны ўсе, выхаванцы маладога пакаленьня. Так пачынае думаць пакрыху й кожны студэнт, апраўдваючы ўсю існуючую сістэму эканамічнага панаваньня адзінак.

Значыць, эканамічнае рабства — у прынцып! Правідлова сказаў нейкі мудрэц: «Рабства на сьвеце не зьнікае, мяняюцца толькі яго формы». Ён, Тугоўскі, згодны з гэтым... Але каб людзі гэтае рабства ўзводзілі ў прынцып, каб яны яго ўзводзілі ў права, у закон, нейкі час будзе «сацыяльнае» пытаньне. Значыць, няхай будуць вечна багатыя і бедныя, адны півавараў і капіталісты ледзь носяць свае адкармлёныя тушы, а на рагу вуліцы няхай стаяць убогія й галодныя. Няхай, значыць, вечна будуць войны, бо адзінкі хочуць багацець, хочуць рынкаў для збыту тавараў, а дзяржавы стаяць на варце іх інтарэсаў... Міністры і ўрады таксама нічым не адрозьніваюцца ад людзей, жадаючы разбагацець. Значыць, няхай будуць калекі й убогія, няхай будуць сіроты й удовы, няхай льюцца сьлёзы й кроў па ўсім абшары зямлі. І гэтыя крываваыя прыкупы як апошнія слова навуцы прыпадносіць прафесар моладзі. Гэтую атруту ўлівае ён у сэрца яе аўтарытэтам свайго слова й свайго палажэньня. Так прывучае ён думаць усіх прысутных у гэтай аўдыторыі, тое ж ён прымусіць адказваць студэнтаў на экзамене. Так панясуць беларусы-студэнты яго думкі ў сваю лапцюжную Беларусь.

Ён глянуў на сваіх землякоў. Яны запісвалі кожнае слова прафесара, як фанограф запісвае гукі, нікольнікі не задумваючыся над іх зместам. Яны не маглі ці не хацелі глыбей спыніцца над тымі словамі, якія патокам ліліся ў іх маладыя сялянскія мазгі атрутай. Можа быць, яны былі згодны з прафесарам? Нядарма казалі пра аднаго студэнта з Прагі, які, заехаўшы да бацькі-селяніна, ня мог апрагнуць кажуха.

«Сьмярдзіць», — казаў ён сьрдзіта.

Гэты студэнт — правобраз тых, якія вернуцца пасля яго на Бацькаўшчыну. «Бедная Беларусь, — падумаў Тугоўскі, — калі яна мае такіх сыноў».

Тугоўскі наўмысьля шапнуў сядзеўшаму каля яго Бураку:

— А як ты думаеш, ён праўду кажа?

Той здзіўлена падняў на яго вочы й сьрдзіта агрызнуўся:

— Не перашкаджай!

Тугоўскі замоўк. Ён глядзеў на ненавіснага залатазубага прафесара, і яму хацелася пусьціць з свайго мейсца на кафедры кнігай проста ў яго зубы. Ён ня мог сядзеццэ і хацеў пакінуць аўдыторыю ў знак пратэсту. Але не адважыўся ступаць дзьвярыма. Ён сядзеў і думаў: для каго ж гэта тэхніка? Як вучыцца ў інстытуце сыну работніка і селяніна? Ён з палёгкай уздыхнуў толькі тады, калі нарэшце зноў загаманілі, і прафесара ня стала ў пакоі.

IV.

Сумна йшоў з лекцыі ў свой інтэрнат Тугоўскі. Сьнег абсыпаў яго, сьнег кружыўся перад ім, як думкі, бясьсільна разьбіваўся аб каменны вуліц. Што цяпер будзе з дыпламам? Пасля гэтай лекцыі ён адчуў, што ня можа больш хадзіць у Політэхнічны інстытут. Яму чамусьці здавалася, што ўсё, што прыпадносіцца ў інстытуце, — мана і махлярства, прыкрытыя вуалем навукі. Як жа ён зможа вучыць тое, чаму ён сам ня верыць, і як ён пойдзе на экзамен да гэтага залатазубага прафесара, якога ён ненавідзіць усёй сваёй душой? Што ён будзе адказваць яму? Тое, што казаў прафесар, — проста зазубрыўшы адказы, як папугай? Не, ён гэтага ня мог бы зрабіць. Ён ня пойдзе супраць голасу свайго ўласнага сумленьня...

Перш за ўсё трэба заставацца чэсным з самім сабой. Тады спрачацца з прафесарам, даказваць яму, што ён памыляецца? Але... Ён яшчэ досыць слабы, можа быць, пасля такой дыскусіі прафесар выправіў бы яго з кабінету як за незадавальняючы адказ... Значыць, так ці інакш, выхаду няма. Ён трапіў у нейкае зачараванае кола, з якога ня выбрацца. Што ж будзе тады з дыпламам? Наогул, што будзе тады з яго навукай, з яго ахвярамі на доўгім шляху? Ці ж у імя таго, каб ён кінуў універсітэт, працавала яго матка ў пральні і мыла чырвонаармейскую бялізну, ці ў ім гэтага трэба было канчаць гімназію? Кінуць дабравольна універсітэт — гэта ж было б самагубства, над якім сьмяяліся б усе сябры! Але, з другога боку, як у ім вучыцца, калі чуеш, што ён створаны для панаваньня нейкіх асобаў над народамі, над сялянамі і работнікамі, што ён толькі здэкеуецца з дзяцей гэтых сялянаў і работнікаў. Тугоўскі ня мог разблытаць гэтага вузла. Чым больш ён думаў, тым больш гэты вузел зацягваўся. Хто мог бы яму дапамагчы? А што, калі ён жорстка памыляецца, калі праў залатазубы прафесар? Урэшце рэшт кожны чалавек хоча быць багатым. Нават узяць самага маленькага, нікчэмнага чалавека і запытаць, ці хоча ён быць багатым, напэўна, ён здзівіцца й скажа: «Што за пытаньне?.. Вядома, хачу».

Кожны хоча быць багатым, але ня кожны можа. Дык чаму ж нападаць на тых, якія могуць сабе нажыць багацьце, чаму нападаць на іх за тое,

што ў іх ёсьць збольшасці й розум, калі ў іншых гэтага няма. Недарма ён калісьці ў сваёй «Споведзі самагубцы» параўноўваў людзей з птушкамі... Можа быць, гэтыя багатыя людзі й ёсьць тыя, каму прырода дала крыльлі лятаць пад небам. Дык ці павінны мы дабіваць іх за гэта?

Ён ішоў па занесеных сьнегам дарогах міма прыгожых, толькі што пабудаваных утульных вілаў. Так хацелася б у гэту студзёную пару забрацца ў адну з такіх вілаў, разьсесьціся каля каміну, слухаць трэск агню й марыць, падняцца ў паэтычныя далі, пад шум буры, што ломіцца ў вакно. І што было б, калі б яму сказалі: «Вось вы, грамадзянін Тугоўскі, сацыяліст. Добра... Мы даём во гэтую вілу ў поўную ўласнасьць. Жывіце ў ёй, колькі хочаце — перадавайце яе, каму хочаце, у спадчыну. Заводзьце пры віле сад, аб'ядайцеся яблыкамі і сьлівамі, таўсьцейце. А мы паглядзім, што стане з вашымі сацыялістычнымі поглядамі». І што сталася б? Нейкі ўнутраны насмешлівы голас казаў: «Зразумела, ты адмовіўся б ад вілы. Праз пару гадоў ты сам лаяў бы сацыялістаў. Значыць, усё людзі роўныя па сваім складзе. Чалавечае ёсьць заўсёды чалавечае. І ў рэшце рэшт усё зводзіцца да аднаго агульнага назойніка: кавалка хлеба. Значыць, тады прафесар правы. Не, ня можа быць. Тугоўскі ня мог дапусьціць, адчуваў нутром, ня розумам, а сэрцам, што ўсё ж трэба нешта дабавіць да яго, унесці нейкую папраўку. Але якую, ён ня ведаў. З кім бы пагутарыць? З сябрамі? Ён успомніў пра Вярхоўскую. Прыгожы вобраз прымусіў яго на хвіліну радасна ўсьміхнуцца. Толькі дзе спаткаць яе? У Студэнцкім доме яе не відаць, дык ён і сам рэдка туды заглядвае. Усё ж давядзецца яе пабачыць, пагутарыць з ёй. Яна філосафка і шмат можа яму дапамагчы ў разьвязваньні таго вузла, які так непрыемна завязаўся... Ён зноў пачаў думаць пра універсітэт. Хто ведае, можа быць, расквітацца з ім, кінуць, на Бацькаўшчыну падацца... А можа быць, чым жьцьцё не жартуе, можа быць, яму засьмяецца яшчэ каханьне... Калі б магло стацца, што Вярхоўская йшла б з ім за руку, як жонка, ён мог бы сказаць, што недарма прыехаў у Прагу!

Пры гэтай думцы ён нават весялей зачасьціў па скрыпучым сьнезе. Калі ён увайшоў у інтэрнат, яго сустрэлі напоўненае дымам папярос паветра, гоман, сьмех, гукі мандаліны. Страката касьцюмаў, мовы, людскіх твараў на гэты раз яму здаліся асабліва цікавымі. Ува ўсіх кутах чуліся гутаркі аб жанчынах. Але самае цікавае было тое, што на пасьцелі сядзеў Кірыла і граў на мандаліне. Побач яго сядзеў Серада, каля пасьцелі стаяла кучка слухачоў.

— Якім чынам ты тут апынуўся? — здзівіўся Тугоўскі.

— У госьці прыйшоў, даражэнькі, частуй хутчэй. Я чакаю цябе з паўдзя...

— Што ж цябе прыгнала так да мяне? Напэўна, справа. Так ты ніколі дабравольна не зайшоў бы.

— Чаму? Захацелася цябе проста паглядзець... А потым, і правідлова — справа ёсьць... Вось, грамадзяне ўкраінцы, — пачаў ён голасна, — у гэтую нядзелю беларусы наладжваюць вечарыну... У «Чэшска-Рускай Едноце». Вельмі просім вас усіх зьявіцца і падтрымаць сваёй прысутнасьцю.

— А што там будзе? — запытаў Серада.

— Выступае квартэт чэскай філармоніі, будуць сьпевы беларускага

хору, сольныя нумары, дэкламацыя беларускіх вершаў. Студэнт Тамашэвіч будзе іграць на дудзе. Бачылі калі-небудзь беларускую дуду, грамадзяне?

— Што гэта за дзіва? — сьмяяліся ўкраінцы...

— Вось пабачыце... Прыходзьце... Ну а цяпер пойдзем крыху пагутарым, — сказаў «айцец» Кірыла, устаючы й перадаючы мандаліну Серадзе. Яны выйшлі ў доўгі калідор інтэрнату й пачалі хадзіць з кута ў кут.

— Ну шмат навінаў табе прывёз, — казаў Кірыла, — па-першае, ты, напэўна, ужо ведаеш, што Загорскі зрабіў сваю бліскучую кар’еру і закахаўся ў багатую чэшку. Цяпер ён зьяўляецца ў Студэнцкі дом толькі ў возуўцы...

— Я гэта чуў, — зазначыў пахмурна Тугоўскі.

— Дык вось цяпер Вярхоўская засталася без жаніха, — засьмяяўся ён. — Ну а як у цябе справа з каханьнем? Студэнты сьмяюцца, што ты закахаўся ў Вярхоўскую, нават яна сама зазначае, што вельмі любіць гутарыць з табой. Ні з кім ёй няма такой прыемнасьці гутарыць, як з табой. Хе-хе-хе!

— Ты што? — паглядзеў на яго пільна зварушаны і ўсьцешаны Тугоўскі. — Ня можа быць!

— Правідлова!.. Толькі я хачу запытаць цябе: ты сур’ёзна кахаў яе?..

— Я? Як сказаць, — засаромеўся і пачырванеў Тугоўскі...

— Кінь, браце, — сур’ёзна прамовіў, сплёўваючы на падлогу, «айцец» Кірыла, — нічога з твайго каханьня ня будзе... Яна — інтэлігентка. Дачка папа...

— Дачка папа? — ледзь ня ўскрыкнуў Тугоўскі... — Дазволь, я нічога не разумею: як жа яна, сацыялістка, пры гэтым зьяўляецца яшчэ сябрам прэзідыума — і паступовага!

— Сацыялісты? Правадыры народу — брахуны, — пачаў лаяцца Кірыла, — ідуць у народ, нясуць яму кніжачкі. У кніжачках — пра свабоду. Дзеля чаго? Дзеля таго, каб потым сядзець на шыі гэтага народу... «Прыхільнікі народу — дабрадзеі пакрыўджаных працоўных мас»... Толькі паслухаць іх, як яны гавораць у сваіх прадвыбарчых прамовах, як яны стараюцца атуманіць народныя мазгі — і ўсё толькі для таго, каб потым стаць дэпутатамі. Дзе ж праўда пасья гэтага?

— «Айцец» Кірыла, ты — анархіст. Ты нічога не прызнаеш — у табе жыве нейкая бругаўская жылка...

— Хто б я там ня быў — гэта ўсё роўна. Толькі гэта маё перакананьне... Усе гэтыя — Тамашэвіч, Вярхоўская, Загорскі — ягадкі аднаго поля — інтэлігенты. Жывуць для народу! Падумаеш, якія прарокі... Ведаем... — Пільна паглядзеў на Тугоўскага: — Калі на вечарыне ў маёй кватэры Тамашэвіч гутарыў аб ластаўках культуры, якія палятуць на Беларусь, я не хацеў спрачацца дзеля сьвята. Падумай толькі: яны панясуць культуру ў народ... Ды запытаць іх, ці ведаюць яны гэты народ, ці жылі яны хоць раз яго жыцьцём, у яго брудных хатах, ці зрасьліся яны з ім, як дрэва зрастаецца каранямі з грунтам? Не, браце, тысячы разоў не. Ня гэтым Тамашэвічу і Вярхоўскай, ня гэтым інтэлігентам быць ластаўкамі. Groш ім цана... [...]

— Чаму ты інтэлігентаў так ня церпіш? — здзівіўся Тугоўскі.

— Мне здаецца, ад іх усё няшчасьце на зямлі. Ты падумай: капіталіс-

таў на ўсім сьвеце, можа быць, набярэцца дзясятка, ня болей. Іх бы лёгка было знішчыць, дык яны не маглі б шкоды такой вялікай даць, каб ня гэтая мільённая армія інтэлігентаў, гэтых служак капіталізму. Яны прызвычаліся жыць у лепшых умовах, чым іншыя, яны крычаць аб камфорце, яны тварылі буржуазную культуру. Яны, гэтыя інтэлігенты, я перакананы, абселя каля смачнага капіталістычнага пірага... І спрабуй зараз гэты пірог знішчыць, што стане з гэтай чорнай, тараканнай арміяй?

— «Айцец» Кірыла, — здзівіўся Тугоўскі такому парадоксу Кірылы, — мне здаецца, у цябе неправідловае разуменьне слова «інтэлігент». Спачатку трэба высветліць, каго ты так называеш.

— Ай, мне ўжо ня хочацца спрачацца. Мы з табой столькі прагугарылі на палітычныя тэмы, аж вусны перасохлі. Пойдзем у пакой.

— Інтэлігент, — казаў ён, уваходзячы ў інтэрнат, — па-мойму, той чалавек, які прадае сваю ўмысловую працу.

Яны разам увайшлі ў шумны цёплы пакой. Сьпевы, сьмех, ляянкі зноў агарнулі іх і прымусілі забыць аб усёй размове. Каля пасьцелі астральнага чалавека стаяла некалькі чалавек, якім ён глядзеў на руку.

— Астролаг, — шапнуў на вуха Кірылу Тугоўскі. Кірыла падышоў і скептычна пачаў усьміхацца... Астральны чалавек заўважыў гэта і павярнуўся да яго:

— Вы скептык... Але вы дарэмна ўсьміхаецеся. Я бачу на вашым твары ўвесь ваш лёс. Я ведаю ваш характар, хоць бачу вас першы раз. Хочаце, я пагадаю вам.

— Ну, ну, калі ласка, спрабуйце, — засьмяяўся Кірыла.

Астральны чалавек дастаў з-пад падушкі кніжачку, якую калісьці даваў Тугоўскаму, на вокладцы якой быў намалёваны Сатурн з кальцом, і пачаў шукаць, пад якой планетай ён радзіўся.

— Ведаеце што, — праз хвіліну падняў на Кірылу задумныя вочы астральны чалавек, — вы радзіліся пад Сатурнам!

— І я нарадзіўся пад Сатурнам! — засьмяяўся Кірыла. — Тугоўскі, чуеш?

— Так, так, як і грамадзянін Тугоўскі. Выходзіць, у вас аднолькавая доля з грамадзянінам Тугоўскім.

— Вось як... А што значыць наогул: нарадзіўся пад Сатурнам, як вы кажаце?

— Гэта значыць: мець у сабе такія рысы характару, якія з старых часоў людзі прыпісвалі гэтай планеце. У пэўныя часы, калі планета Сатурн знаходзіцца ў найвышэйшым пункце сваёй кульмінацыі, яна аказвае на нас свае ўплывы, як Месяц аказвае ўплывы на прыліў і адліў мора, і тады ў чалавека праяўляюцца вольныя рысы характару... Што гэта за характар, я вам магу таксама сказаць. Людзі, якія нарадзіліся пад Сатурнам, звычайна не выносяць падуладнасьці, не пужаюцца думкі аб сабе грамады, але разам з тым баяцца быць сьмешнымі, недаверлівыя, працавітыя, любяць земляробства і навукі, ня любяць войны і жаўнераў...

— Вось гэта правідлова, — перабіў астролага Кірыла. — Я цяпець не магу ні вайны, ні жаўнераў...

— Пачакайце, слухайце далей...

— Людзі, якія нарадзіліся пад Сатурнам, абьякавыя да сям'і і дзяцей.

— Гэта неправідлова, — зазначыў Тугоўскі.

— Маўчы... Правідлова! — крыкнуў Кірыла. — Я цярпець не магу ні сям'і, ні дзяцей.. Мяшчанства, брат!

— Людзі, якія нарадзіліся пад Сатурнам, цікавыя да ўсяго і разам з тым сумныя. Меланхолія заўсёды кладзе на іх твар сваю пячатку. Гэтыя людзі таксама нічым незадаволеныя, ні адна партыя ня будзе ім да душы, ні адзін палітычны лад не задаволіць іх. Гэта вечна ўсім незадаволеныя, усё крытыкуючыя людзі, рэвалюцыянеры па духу!

— Брава! — закрываў Тугоўскі. — Вось гэта правідлова. Бачыш, «айцец» Кірыла, як цябе разабралі па костачках! Ты вечны рэвалюцыянер. Што ты на гэта скажаш? Знамяніта ён гадае. Няма чаго казаць.

— Ну а цяпер, — прадоўжыў астральны чалавек, — дазвольце вашу левую руку, прыцісьніце вялікі палец да далоні.

Кірыла ня мог.

— Вось так, вось так, — паказваў астралаг. — Ну добра. — Ён пачаў пільна ўглядацца ў рысы на руцэ. — Вось што я вам скажу, — прарваў ён цішу. — Як вы сабе хочаце: верце ці ня верце, а вы доўга жыць ня будзеце. Лінія жыцця ваша вельмі кароткая і паказвае, што вы будзеце хварэць. Вы памрэце ад цяжкой хранічнай хваробы, запэўніваю вас. Мне здаецца, я ўгадаю нават, ад якой хваробы... У вас хворыя лёгкія. Скажыце, вы кашляеце?

— Кашляю...

— І макрота ёсьць?

— Ёсьць.

— Правідлова. Значыць, угадаў... Паверце мне, старому сухотніку: я не хачу вас пужаць. Я не хачу вам пагоршыць настрой... Я бачу на вашым твары ўсьмешку, але вы носіце ў сваіх грудзях сум! Будзь я не астралаг, калі гэта ня так!

— Ну адносна хваробы, я думаю, вы памыліліся, — сплюнуў Кірыла. — Характар яшчэ азначылі туды-сюды.

— Ня думаю, каб я памыліўся... Ну добра... Я быў бы вельмі ўсьцешаны, каб памыліўся і каб уся навука астралогія і хірамантыя, разам узятыя, нічога ня значылі б.

Кірыла падзякаваў і выйшаў, таксама скептычна ўсьміхаючыся.

— А ўсё ж ткі лоўка ён гадае, — казаў Тугоўскі.

— Дурніца, — кінуў сярдзіта Кірыла, — так вось, значыць: у нядзелю прыходзь на вечарыну ў «Чэшска-Рускую Едноту». Тамашэвіч хоча здзівіць чэхаў. Паглядзім, што з гэтага будзе. Ён хоча зацягнуць на беларускі грунт аднаго расейца-прафесара, беларуса па паходжаньні, які возьме на сябе кіраваньне вечарам. Дэкламаваць будзе таксама Вярхоўская... Словам, прыходзь. — Ён разьвітаўся, паціснуў руку астральнаму чалавеку і выйшаў з інтэрнату...

(Працяг будзе)